

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Степаненко Н. О.

Степаненко В. О.

ЕКОНОМІКА ДОБРОБУТУ

**Навчальний посібник
для самостійного вивчення дисципліни**

Харків. Вид. ХНЕУ, 2013

УДК 330.5(075.8)

ББК 65.011я73

С79

Рецензенти: докт. екон. наук, професор, перший заступник директора Харківського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України *Амосов О. Ю.*; докт. екон. наук, професор, директор Науково-дослідного центру індустріальних проблем розвитку НАН України *Кизим М. О.*

Рекомендовано до видання рішенням вченої ради Харківського національного економічного університету.

Протокол № 7 від 25.03.2013 р.

Степаненко Н. О.

С79 Економіка добробуту : навчальний посібник для самостійного вивчення дисципліни / Н. О. Степаненко, В. О. Степаненко. – Х. : Вид. ХНЕУ, 2013. – 156 с. (Укр. мов.)

Стисло викладено основні положення теорії економіки добробуту в логічному поєднанні із запитаннями та різноманітними практичними завданнями. Обрана авторами структура відповідає вимогам Національної рамки кваліфікацій, забезпечує організацію самостійної роботи студентів та сприяє формуванню їх професійних компетентностей.

Рекомендовано для студентів економічних спеціальностей, викладачів, аспірантів, науковців та підприємців.

ISBN

УДК 330.5(075.8)

ББК 65.011я73

© Харківський національний економічний університет, 2013

© Степаненко Н. О.

Степаненко В. О.

2013

Вступ

Економічний розвиток будь-якої країни світу, в тому числі й України, визначається досягнутим рівнем і якістю життя населення.

З метою ефективного функціонування економіки в умовах її переходу до ринкового регулювання господарської діяльності важливого значення набуває забезпечення зростання добробуту населення. Забезпечення зростання суспільного добробуту головним чином полягає в задоволенні потреб населення, які поступово кількісно зростають та якісно змінюються.

При цьому особливо важливу роль відіграє тісний взаємозв'язок між потребами окремого індивідуума та суспільства в цілому. Головною метою стає дослідження основних критеріїв добробуту та визначення відповідальних за прийняття рішень, що впливають на рівень добробуту.

Оскільки головна мета здійснення політики добробуту – це поліпшення якості життя населення, то фундаментом суспільного добробуту є соціальна захищеність громадян. Саме якість життя є головним показником суспільного добробуту.

У сучасних умовах повсюдної глобалізації держава може стійко розвиватися тільки тоді, коли її економічна політика спрямована на поліпшення рівня і якості життя громадян, розширення їх можливостей щодо саморозвитку та спроможності формувати власне майбутнє.

З цією метою стає доцільним приділяти увагу не тільки збільшенню доходів населення, а й поліпшенню багатьох інших компонентів якості життя населення. А саме: сприяти формуванню реальної рівності населення для здобуття освіти і працевлаштування; забезпечувати високий рівень медичного обслуговування, якісне харчування; підвищувати показники соціальної якості середовища життєдіяльності населення; вдосконалювати існуючу в державі систему соціального захисту населення.

Поліпшення зазначених компонентів якості життя населення, а також особливості політики доходів, соціальної політики та рівень добробуту вивчає навчальна дисципліна "Економіка добробуту", яка

належить до циклу загальноекономічних навчальних дисциплін. Вона є невід'ємною складовою в комплексі економічних дисциплін, що містить політичну економію, мікроекономіку, макроекономіку, історію економіки та економічної думки, соціальну економіку, державне регулювання та інші. Тобто це така галузь науки, яка вивчає необхідність наявності в країні досконалої системи соціального захисту та політики доходів населення, державного регулювання зайнятості, основні напрями підвищення рівня та якості життя населення.

Метою навчального посібника є розгляд найважливіших економічних концепцій щодо добробуту населення, формування системи теоретичних знань та прикладних вмінь і навичок щодо аналізу рівня життя населення та вдосконалення теорії та практики оцінки якості життя населення України, виділення пріоритетних напрямів державного регулювання у цієї сфері.

Завданням навчальної дисципліни є оволодіння теоретичними знаннями щодо основних засад теорії суспільного добробуту; отримання практичних навичок щодо оцінки добробуту населення країни та можливих шляхів підвищення рівня та покращення якості життя населення.

Об'єктом економіки добробуту є економічна система суспільства, її вплив на якість життя і добробут населення.

Предметом економіки добробуту є вирішення проблем, пов'язаних з підвищенням рівня та покращенням якості життя населення, тобто дослідження того, як економічний устрій впливає на добробут суспільства.

Об'єктами економіки добробуту можуть виступати система соціального захисту населення, соціальна політика, політика доходів населення, зайнятість, причини безробіття та стимулювання праці, система соціального захисту тощо.

Теоретичний матеріал поданий відповідно до тематичного плану навчальної дисципліни й в адекватному обсязі та за умови того, що студентами отримано знання з дисципліни політична економія, макроекономіка, мікроекономіка та ін. У посібнику послідовно розглядаються:

основні засади теорії економіки добробуту, критерії ефективного розподілу ресурсів та економічних благ;

проблема рівномірного розподілу доходів у державі, політика держави щодо справедливого розподілу доходів у ринковій економіці;

принципи формування доходів, диференціація доходів, споживчий бюджет та джерела його формування;

система кількісних і якісних показників рівня життя, концептуальні розробки програми підвищення рівня та покращення якості життя населення;

економічна природа трудових ресурсів, фази відтворення та система балансів трудових ресурсів;

принципи зайнятості в ринкових умовах та проблеми безробіття;

соціальні умови життєдіяльності населення, пріоритетні показники оцінки добробуту населення;

фактори, які впливають на якість трудового життя, основні якісні характеристики робітника;

економічна природа заробітної плати, основні напрями реформування заробітної плати;

сутність соціальної політики та її основні напрями, основні напрями розвитку соціальної політики в Україні;

система соціального захисту населення, форми та заходи соціального захисту вразливих верств населення в Україні.

Після опанування цієї дисципліни студент повинен набути таких професійних компетентностей:

вміння аналізувати структуру теорії добробуту;

здатність надавати економічну оцінку добробуту населення;

вміння досліджувати проблему рівномірного розподілу доходів у державі;

вміння аналізувати структуру сукупних доходів населення;

здатність визначати рівень життя та економічної нерівності в країні;

здатність визначати якість життя та основні індикатори бідності населення;

здатність робити порівняльний аналіз рівня і якості життя населення України з іншими країнами;

здатність характеризувати тенденції вдосконалення соціальної політики держави;

вміння аналізувати демографічні характеристики населення;
вміння визначати принципи зайнятості в ринкових умовах;
здатність обчислювати пріоритетні показники оцінки добробуту населення;

здатність характеризувати принципи організації оплати та стимулювання праці;

вміння виявляти роль соціальної політики в сучасному суспільстві;

здатність робити обґрунтовані висновки щодо використання теорії суспільного добробуту в ефективному розподілі ресурсів та економічних благ в умовах ринкових відносин;

здатність зрозуміло і недвозначно доносити власні висновки щодо реалізації та застосування теорії добробуту, знання та пояснення, що їх обґрунтовують;

здатність прийняття рішень щодо використання необхідних важелів державної політики доходів (та соціальної політики тощо) у складних і непередбачуваних умовах розвитку економіки.

Питання, які розглядаються у навчальній дисципліні "Економіка добробуту" мають важливе значення для майбутнього економіста, оскільки дозволяють розкрити сутність теорії суспільного добробуту та її основних складових, всебічно оцінити існуючі в країні соціальні умови життєдіяльності населення та знайти шляхи вдосконалення системи соціального захисту з метою підвищення рівня і покращення якості життя населення.

1. Теорія суспільного добробуту

Мета – визначення предмета дослідження та особливостей теорії суспільного добробуту; формування в студентів знань сутності й значення, цілей і результатів теорії економіки добробуту.

Основні питання, що розглядаються:

- 1.1. Основні засади теорії економіки добробуту.
- 1.2. Проблема рівномірного розподілу доходів у державі.
- 1.3. Економічні потреби суспільства та блага, що їх задовольняють.

Професійні компетентності, що формуються за темою:

здатність студентів до визначення природи економічного добробуту; визначення мети володіння категоріальним апаратом теми; вміння аналізувати структуру теорії добробуту; вміння визначити місце економіки добробуту в системі економічних наук та аналізувати її основні теорії; скласти уявлення про об'єкти та суб'єкти економіки добробуту; знати принципи рівномірного розподілу доходів у державі; вміння аналізувати структуру сукупних доходів населення, класифікацію потреб за різними ознаками.

Ключові терміни: теорія суспільного добробуту; суспільний добробут; теорія суспільного прогресу; доходи населення; політика доходів; соціальний добробут; диференціація доходів; економічні потреби; блага; гранична корисність; сукупна корисність.

1.1. Основні засади теорії економіки добробуту

Теорія економіки добробуту є складовою частиною сучасної економічної науки. Ця теорія використовує оціночні критерії, зокрема ставить питання про те, який варіант розподілу ресурсів є найкращим для суспільства. Тому цю теорію найчастіше називають нормативною частиною економічної теорії.

Теорія суспільного добробуту є сукупністю положень, на основі яких досягається високий рівень життя всього суспільства та формулюються критерії для визначення якості життя населення.

Предметом економіки добробуту є соціальні умови життєдіяльності та система соціального захисту населення, основні напрями

вирішення проблем, пов'язаних з підвищенням рівня та покращенням якості життя населення.

Об'єктом економіки добробуту виступає економічна система суспільства, її вплив на якість життя і добробут населення. Рівень добробуту населення не є показником постійним, він змінюється під впливом різноманітних факторів.

Засновники класичної політекономії А. Сміт та Д. Рікардо вважали, що досягнення суспільного добробуту відбувається на основі зростання суспільного багатства, тобто обсягу національного доходу на одну особу. При цьому припускалось, що суспільний розвиток може відбуватися тільки в ситуації вільної конкуренції. Тільки вільна конкуренція сприяє поєднанню суспільних та приватних інтересів [11, с. 96–97].

Одна з найбільш відомих теорій економічного добробуту є концепція італійського економіста В. Парето.

Дослідження В. Парето базуються на таких основних критеріях: кожна людина найкраще може оцінити свій добробут; добробут окремих особистостей є незіставним; суспільний добробут визначається лише в одиницях добробуту окремих людей.

Відомість Парето приніс розроблений ним принцип оптимальності, що отримав назву "оптимум Парето" [36, с. 41]. Цей принцип був взятий за основу нової теорії добробуту.

Оптимум Парето говорить, що добробут суспільства досягає максимуму, а розподіл ресурсів стає оптимальним, якщо будь-яка зміна цього розподілу погіршує добробут хоча б одного суб'єкта економічної системи. Відповідно до поглядів Парето, досконала конкуренція забезпечить максимізацію функції корисності в масштабах усього суспільства. Однак на початку двадцятого століття виникли певні сумніви в істинності даного положення – яким чином зіставляти різні стани економіки, якщо при їх порівнянні констатується поліпшення одного учасника ринку при погіршенні становища іншого.

Щодо представників-неокласиків, перш за все А. Маршала та А. Пігу, головною проблемою, що знаходилася в центрі їхньої уваги було задоволення потреб людини [4, с. 138]. Визначаючи цілі економічної науки, неокласики досліджували вплив різних факторів на економічний добробут. На перший план вони виносили корисність благ і попит на ці блага з боку споживачів. При цьому неокласики виходили з того, що економічні закони однакові для будь-якого суспільства – як для

індивідуального господарства, так і для сучасних досить складних економічних систем. Вихідною (центральною) у неокласицизмі є ідея економічної рівноваги, яка досягається завдяки механізму ціноутворення у ринковому господарстві.

Пігу в своїй праці "Економічна теорія добробуту" (1924 р.) приділив увагу принципу "найбільшого блага для найбільшої кількості людей". Досягти найвищого рівня добробуту можна більш рівномірним розподілом доходів [4, с. 180].

А. Пігу ґрунтовно досліджував населення та його роль у розвитку ринкової економіки. Він розмежовував економічний та неекономічний добробут, при цьому стверджуючи, що поліпшення або погіршення економічного добробуту не завжди призводить до відповідних тенденцій у сфері неекономічного добробуту, тобто у якості життя, умов праці та відпочинку, доступності освіти, екологічної складової, медичного обслуговування, громадського порядку та іншого.

Свій підхід до визначення теорії добробуту запропонували представники інституціонального напрямку економічної теорії К. Віксель, Дж. Б'юкенен, Дж. Стіглер та інші у 80 – 90 роках ХХ ст. Вони вважали, що проблему суспільного добробуту можна вирішити на основі етичних категорій. При цьому кожен індивід має власну цінність і несе відповідальність за існування в певних умовах.

Слід зазначити, що в економічній науці ще не сформована загальноновизнана теорія добробуту, яка містить кількісний вимірник добробуту. Дослідники теорії добробуту дійшли висновку, що поняття добробуту відноситься одночасно як до економічної науки, так і до етики. Саме це сприяє використанню в теорії добробуту деяких етичних постулатів.

Проблему віднесення категорії добробуту до етики та економіки водночас економісти спробують розв'язувати у двох підходах – ***індивідуалістського та інституційного***.

В економічній науці в даний час домінує ***індивідуалістичний підхід***, який полягає в тому, що людина сама оцінює свій індивідуальний добробут. Тільки сама людина здатна визначити, що є необхідним та корисним для неї. Постулат індивідуалістичної концепції добробуту – "Благом для людини є те, що вона сама вважає для себе благом". При цьому передбачається, що людина здатна провести кількісну оцінку добробуту в будь-який період свого життя.

Існують дві теорії добробуту, які мають найбільше значення в рамках **індивідуалістичного підходу**. Це – **утилітаристська і монетарна (економічна) теорії добробуту**.

Виходячи з **утилітаристської концепції**, суспільний добробут є сумою індивідуальних корисностей всіх членів суспільства. Таке припущення спирається на передумову про можливість складання індивідуальних корисностей. Утилітаристи вважають за необхідне максимізацію сукупних корисностей всіх членів суспільства. Але така максимізація не забезпечується ринком автоматично. Уряд, піклуючись про добробут суспільства, повинен у відомих межах здійснювати перерозподіл з метою максимізації корисності.

Слід зазначити, що поняття **суспільного добробуту**, або **суспільної корисності**, є утилітаристським, похідним від поняття індивідуального добробуту. Припускається, що суспільний добробут може бути зміряний, якщо відомі значення індивідуального добробуту всіх членів суспільства [20, с. 44–45]. А оскільки індивідуальна корисність визначається за допомогою вільного вибору індивіда, суспільна корисність розуміється як результат деякої процедури **суспільного вибору**. Отже, функція суспільного добробуту є залежністю показника суспільного добробуту від показників індивідуального добробуту, тобто збільшення індивідуального добробуту будь-якого індивіда за інших рівних умов приводить до збільшення суспільного добробуту [3, с. 93].

Утилітаристська концепція функції суспільного добробуту ігнорує **інституційну природу** суспільного вибору. У кожному суспільстві історично сформувалося певне домінуюче уявлення про те, яка процедура суспільного вибору забезпечує найбільшою мірою облік суб'єктивних оцінок індивідів при рішенні найважливіших проблем суспільного життя. Саме ця процедура претендує на роль єдиної процедури, яка повинна входити невід'ємним елементом у визначення суспільного добробуту. Таким чином, проблема оцінки суспільного добробуту одержує найбільш природне рішення на основі методологічних принципів інституційної школи.

Монетарна модель добробуту досліджує ринкову ціну та її вплив на економічний добробут. Ця теорія ототожнює ціну, яка формується під впливом взаємодії попиту та пропозиції на ринку, з економічним добробутом.

Інституційний підхід до визначення добробуту полягає в виведенні сутності людини з аналізу розвитку інститутів упродовж тривалого історичного періоду. На основі виявленої суті формулюється базовий етичний критерій, на основі якого саме і будується теорія добробуту. Інституційний підхід, на відміну від індивідуалістичного, який розуміє людину як ізольований елемент суспільства, фіксує свою увагу на традиціях, що склалися в суспільстві, уявленнях, етичних нормах та ін. Кожна з існуючих у суспільстві етичних систем може служити основою для деякої інституційної концепції добробуту.

Інституційною теорією добробуту, заснованою на еталонній етичній системі, є **теорія суспільного прогресу**. Поняття *суспільного прогресу* розглядається як напрям розвитку суспільства, який є бажаним з погляду вибраної ідеальної етичної системи. При цьому більшість членів суспільства можуть не розділяти цю концепцію суспільного прогресу. В основі *еволюційної теорії суспільного прогресу* лежить етична система, що побудована за допомогою аналізу процесу еволюції живої природи.

Таким чином, інституційний підхід до добробуту трактує розвиток як загальну об'єктивну категорію, що однаково відноситься до всіх членів суспільства. Тим самим долається індивідуалістичний погляд на суспільство як на безліч незалежних один від одного індивідів, позбавлених єдиній суті.

1.2. Проблема рівномірного розподілу доходів у державі

У ринковій економіці одним з ключових питань є проблема розподілу доходів населення. Вона загострюється тому, що принципи рівномірного розподілу передбачають механізм вирішення низки економічних і соціальних проблем. Завдяки системі розподілу можна визначити можливості отримання доходу від володіння певними ресурсами, систему стимулів до праці, принципи поділу людей на класи і соціальні групи, шляхи вирішення проблеми бідності та ін. У командній економіці диференціація населення була майже відсутня. Існував зрівняльний розподіл прибутків і доходів та діяла система перерозподілу соціальних благ через суспільні фонди споживання. Така система розподільних відносин сприяла створенню однакових умов матеріального добробуту для більшості членів суспільства, але вона не створювала стимулів до зростання виробництва.

Доходи населення можна визначити як суму грошових коштів і матеріальних благ, які домашні господарства одержали за певний період часу у натуральному вигляді для підтримання фізичного, морального, економічного та інтелектуального стану людини. Роль доходів визначається тим, що рівень споживання населення прямо залежить від розміру отриманих доходів [20, с. 52–53].

З метою характеристики добробуту населення використовують сукупні доходи. **Сукупний дохід** охоплює всі види грошових доходів, вартість натуральних надходжень, отриманих від особистого підсобного господарства і використаних на особисте споживання. В сукупний дохід також входить вартість безкоштовних послуг, що отримуються за рахунок коштів державного і місцевих бюджетів і фондів підприємств (послуги охорони здоров'я, освіти, дотації на житло, транспорт, харчування тощо).

В сучасних умовах завдяки структурним змінам в економіці держави формування доходів, їх використання та система розподілу населення зазнало трансформації. Найбільшу питому вагу у структурі грошових доходів населення займає оплата праці. **Оплата праці** – це винагорода за виконану роботу, а також оплата відпусток, святкових днів та іншого невідпрацьованого часу відповідно до трудового законодавства і колективних договорів. До цієї статті доходів також відносять стимулюючі доплати і надбавки, премії і одноразові заохочувальні, виплати, компенсаційні виплати, пов'язані з режимом роботи і умовами праці, соціальні допомоги, інші одержані поточні трансферти.

Заробітна плата насамперед є основним джерелом грошових доходів працівників і разом з тим є головним рушієм соціально-економічного розвитку держави. Вона забезпечує відтворення робочої сили, а також стає вагомим чинником відтворення суспільного виробництва, виступаючи основним регулятором ринку праці.

У ринковому господарстві дохід найманих працівників у формі заробітної плати визначається вартістю робочої сили та перебуває під впливом законів попиту і пропозиції на ринку робочої сили. Дохід (заробітна плата) найманого працівника залежить від його рішення продавати чи не продавати свою робочу силу.

Залежно від форми отримання доходи населення класифікують на грошові та натуральні. Формування **грошових доходів** здійснюється за рахунок оплати праці працівників, виплат із соціальних фондів (соціальних трансфертів), підприємницьких доходів, доходів від власності, доходів

від особистого підсобного господарства та індивідуальної трудової діяльності, інших доходів (аліментів, гонорарів, благодійної допомоги тощо).

Натуральні доходи включають, перш за все, продукцію, вироблену домашнім господарством для власного споживання. **Натуральні доходи населення** – всі надходження продуктів сільського господарства, різних виробів, послуг і іншої продукції в натуральній формі. Співвідношення між грошовими і натуральними доходами періодично змінюється, але найбільш поширеною формою доходів все ж таки є грошова форма.

Завжди висока частка натуральних доходів у бідних верств населення. Як правило, питома вага натуральних доходів завжди підвищується в період погіршення економічної ситуації в країні.

Грошові доходи поділяють на загальні й чисті. **Загальні доходи населення** містять усі надходження і розраховуються до сплати податків та обов'язкових платежів.

Результатом перерозподільних процесів є **чисті доходи** населення. Чисті доходи коригуються з урахуванням натуральних соціальних трансфертів. **Чисті доходи населення** – доходи, що залишаються після здійснення зазначених платежів.

Аналогічно з класифікацією заробітної плати, доцільно виділити номінальні і реальні доходи населення.

Номінальні доходи – є розміром нарахованих виплат і натуральних видач робітникам.

Реальні доходи – це саме номінальні доходи, але скориговані на зміни цін на товари і тарифів на послуги. Розмір реальних доходів залежить від розміру номінальних доходів та рівня заробітної плати.

Реальні доходи населення можна розрахувати за допомогою індекса споживчих цін.

Індекс споживчих цін – це показник, що характеризує динаміку загального рівня цін на товари та послуги, які купує населення з метою невиробничого споживання.

Індекс споживчих цін впливає на купівельну спроможність номінальних доходів населення таким чином:

$$D_r = D_n / I_c, \quad (2.1)$$

де D_r – доходи реальні;

D_n – доходи номінальні;

I_c – індекс споживчих цін.

Підрахування номінальних і реальних доходів, наряду з розмірами та динамікою основних доходів окремих груп населення, а саме таких, як заробітна плата, пенсія або стипендія, дають загальне уявлення про рівень життя населення тієї чи іншої країни.

Залежно від джерел формування виділяються трудові, нетрудові та приховані доходи.

Перш за все, основним в цій класифікації є трудовий дохід. **Трудовий дохід** – це дохід, який працівник отримує в якості винагороди за результат своєї економічної діяльності, виступаючи як наймана робоча сила чи у разі самостійної зайнятості. Існують такі види трудових доходів: доходи від основної роботи за наймом, доходи від вторинної зайнятості.

Нетрудові доходи – це отримання спадщини, різноманітних вигравів, дивідендів від цінних паперів, а також від діяльності, що ведеться з відхиленнями від чинних у державі правових норм і норм моралі.

У сучасних умовах функціонування економіки України значна частина доходів все ж таки є прихованою. **Приховані доходи** – це доходи, що одержуються в результаті функціонування тіньової економіки, яка саме і є прихованою економічною діяльністю.

До **прихованих доходів** належать: прихований підприємницький дохід, прихована оплата праці та доходи від неформальної діяльності, але не належать доходи від незаконної діяльності. Тобто офіційні доходи населення складають різницю між загальними грошовими і прихованими доходами населення.

Отже, проблема **прихованих доходів** стає одним з найбільш актуальних питань сьогодення. Економічна нерівність, глобалізація ринків, розвиток електронних і комунікаційних технологій створюють умови для поширення тіньових економічних відносин. Тінізація світової економіки негативно впливає на дієвість важелів управління національними економіками, дестабілізує світові економічні відносини. Саме поширення тіньової зайнятості та тінізація фінансових потоків, які визнано детермінантами тінізації світових економічних відносин, посилюють нерівність доходів населення всередині країн та між ними. Прихованим доходам присвячені численні дослідження в зарубіжній і вітчизняній літературі. Між економістами, юристами, фахівцями в області статистики постійно виникають дискусії щодо сутності цієї категорії, оцінки зазначених доходів, їх впливу на економічні процеси та рівень життя населення.

Розвиток статистичного обліку в Україні за останні роки призвело до того, що грошові доходи населення, що публікуються Укрстатом, включають також **приховані доходи**.

До основних видів прихованої економічної діяльності належать такі: різноманітні види економічної діяльності, що не є одним із законних видів бізнесу;

неформальна економічна діяльність, яка є законним видом бізнесу або ведеться некорпоративними підприємствами, тобто підприємствами, що належать окремим особам, домашнім господарствам, котрі не оформляються як особи, що ведуть офіційну економічну діяльність;

нелегальні види бізнесу, до яких належать незаконні види комерції, виробництва та послуг та які підлягають кримінальній відповідальності.

Сутність **політики доходів** полягає в безпосередньому встановленні державою такої верхньої межі збільшення номінальної заробітної плати, яка сприяла б виконанню основних задач і реалізації пріоритетів, що стоять перед економікою. Формулювання окремих положень політики доходів у різних країнах різне. Такі особливості зумовлені: соціально-економічним і політичним розвитком країни; ступенем і характером втручання держави в питання регулювання заробітної плати; соціальною напруженістю у суспільстві.

Базовою проблемою держави є виявлення шляхів оптимального використання ресурсів з метою раціоналізації сучасного споживання. Деякі блага держава надає в силу їх суспільної цінності, незалежно від індивідуальних переваг споживача.

Соціальні державні програми зі створення розвиненої соціальної інфраструктури є однією з важливих функцій щодо подолання нерівності доходів. Саме оптимальність і соціальну справедливість можна об'єднати поняттям **соціального добробуту**. Соціально-економічна оптимальність означає максимізацію соціального добробуту в умовах обмежень, що накладаються законами природи. Досягнення соціальної оптимальності за допомогою державної політики особливо важливо для економіки та виробництва суспільних благ.

Рівність добробуту не має на увазі рівності доходів, тому справедливий розподіл не пов'язано з отриманням рівних доходів. Позитивний вплив державної політики розподілу можна прийняти лише в плані формування доходів людей з середніми та низькими доходами. Головним тут видається державне стимулювання індивідуальної діяльності

через систему оподаткування. Тобто індивід отримує дохід, побічно збільшує національний продукт, а індивідуальний дохід є соціально споживаним.

1.3. Економічні потреби суспільства та блага, що їх задовольняють

Перш за все економічна наука вивчає економічні потреби людей та засоби їх задоволення.

Потреба – це категорія, що відображає ставлення і поведінку людей до умов їх життєдіяльності, які дають їм задоволення. Тобто це стан незадоволення, з якого людина прагне вийти або змінити його, збільшуючи споживання благ.

Економічні потреби – внутрішні мотиви, що спонукають людину до активної економічної діяльності з метою забезпечення свого власного добробуту та добробуту членів своєї родини. *Економічні потреби* – це частина людських потреб, для задоволення яких необхідне виробництво, розподіл, обмін та споживання благ і послуг.

Економічні потреби класифікуються на *абсолютні, дійсні та фактичні*.

Абсолютні потреби визначаються максимально можливим обсягом виробництва товарів і послуг, що могли б бути вироблені в суспільстві за найсприятливіших умов.

Дійсні потреби задовольняються за оптимальних обсягів виробництва.

Фактичні потреби визначаються існуючим співвідношенням цін на товари та послуги та доходів населення у грошовій формі.

Потреби можна класифікувати за ступенем важливості для життєдіяльності людини (первинні та вторинні). **Первинні** задовольняють нестачу того, без чого людина не може існувати (їжа, одяг, житло та інше, а до **вторинних** відносять всі останні потреби (потреби дозвілля: кіно, театр, спорт тощо). На відміну від первинних потреб, які не можна замінити одну іншою, вторинні потреби легко замінюються одна одною.

З економічної точки зору економічні потреби також розподіляють на дві групи: потреби в засобах виробництва та потреби в предметах споживання. Ці потреби відображають стан людини – власника засобів та умов виробництва – і людини-споживача.

З кожним днем розвитку людства розвиваються та зростають його потреби, здійснюється формування все більш високого рівня потреб. Існує декілька рівнів потреб за ступенем їх ваги:

фізіологічні потреби (голод, спрага та ін.);

потреби в самозберіганні (безпека, захищеність);

потреби в соціальних контактах (спілкування, кохання, почуття духовної єдності та тощо);

потреби в суспільному визначенні та набутті соціального статусу (визнання, самоповага, статус та ін.);

потреби в самореалізації (саморозвиток і самоствердження).

Основними чинниками, що впливають на характер, структуру та рівень потреб вважаються такі:

характер виробничих відносин;

рівень розвитку продуктивних сил;

національні і культурні особливості країни;

природно-кліматичні умови;

історичні традиції та звичаї окремих народів;

особливості менталітету нації та ін.

Тобто не залежно від виду та класифікації, будь-яка *потреба* – це якесь існуюче обтяжливе бажання, яке повинне бути усуненим. Потреби безмежні в своїй різноманітності і мають власний життєвий цикл, вони змінюються під впливом рівня суспільного розвитку.

Як окрема людина, так і суспільство постійно прагне задоволення потреб. Необхідність постійно задовольняти потреби – властивість і людського суспільства, і кожної окремої людини.

З розвитком суспільства відбувається постійна зміна потреб за їх структурою, кількістю та якістю. Це спонукає виробництво до створення благ, за допомогою яких ці потреби можуть бути задоволені. На зміну старим потребам з'являються нові. Цей процес визначений економічною наукою як **закон зростання потреб**. Цей закон виражає об'єктивну необхідність зростання та вдосконалення людських потреб у постійному прямому зв'язку з розвитком виробництва та культури. При цьому зростання потреб відбувається більш високими темпами, ніж можливості самого виробництва.

Тобто можна зазначити, що економічні потреби суспільства безмежні, а економічні ресурси, які є у суспільства в даний час для їх задоволення, обмежені. Внаслідок цього виникає протиріччя між

постійним підвищенням потреб і процесом розвитку виробництва. Але це протиріччя стимулює сам процес виробництва і науково-технічний прогрес.

Тому в економіці існує закон зростання потреб, що формулюється так – у міру розвитку суспільства, зростання виробничих сил та вдосконалення соціальних відносин потреби людей зростають та стають різноманітнішими.

Потреби можна задовольняти за допомогою благ, які мають певну корисність.

Корисність – це здатність речі чи послуги задовольняти будь-яку потребу людини [36, с. 55].

Корисність, з одного боку, є об'єктивною (наприклад, різні харчові продукти, необхідні для життя і здоров'я будь-якої людини, є об'єктивно корисними), а з іншого боку, корисність є чинником суб'єктивного характеру. Саме це пояснює, чому в загальному плані потреби людини безмежні, а в конкретній ситуації вони можуть бути повністю задоволені.

Тобто стає цілком зрозумілим, що **корисність** – це поняття виключно індивідуальне. Те, що може мати високу корисність для одного споживача, іншому може бути зовсім не корисно або сприйматися як антиблаго. Також ще корисність можна розглядати як психологічно-суб'єктивну оцінку задоволення споживача. Її максимізація є метою споживача, основним мотивом його поведінки. Тобто корисність характеризує принциповий момент у поведінці споживача, який вибирає для себе той чи інший набір благ.

Блага – це матеріально-уречевлені засоби та послуги, що спроможні задовольнити потреби. Переважну більшість благ є економічними, створеними людською працею в результаті альтернативного вибору використання існуючих у суспільстві обмежених ресурсів. Споживач завжди здійснює свій вибір благ, керуючись власними потребами та наявними коштами.

Виробляючи різноманітні блага, люди формують їх корисність, тобто створюють блага з такими якісними властивостями, завдяки яким вони можуть задовольняти особисті чи виробничі потреби. Розвиток науково-технічного прогресу сприяє постійному вдосконаленню корисності існуючих матеріальних благ та створюванню безлічі нових.

Мікроекономічною теорією граничної корисності та поведінки споживача було виділено сукупну та граничну корисність.

Сукупна корисність – загальна величина задоволення, що отримується споживачем від усіх спожитих благ; це співвідношення між обсягом товарів та послуг, що споживаються, і рівнем корисності, якого досягає споживач.

Кожна людина, споживаючи різні товари, прагне максимізувати отримувану корисність. При задоволенні потреб людина починає з самої важливої потреби, а потім поступово переходить до менш важливої, діючи таким чином, що кінець кінцем **граничні корисності** вживаних благ стануть однаковими.

Гранична корисність – додаткова корисність (або задоволення), яку одержує людина з однієї додаткової одиниці конкретної продукції.

Коли людина споживає якесь благо, то **загальна корисність** від нього зростає, а **гранична корисність** зменшується (потреба людини поступово насичується). Цей процес зменшення граничної корисності називається **законом спадної корисності** [36, с. 56]. Його можна сформулювати так: зі збільшенням кількості споживаного товару його гранична корисність має тенденцію до скорочення.

Категорія граничної корисності визначає поведінку людей, управляє мірою задоволення їхніх потреб. Чим ширші та інтенсивніші потреби і чим менша, з іншого боку, кількість благ для їх задоволення, тим вищою буде гранична корисність, і навпаки.

Висновки

Основна проблема, яку розв'язує теорія суспільного добробуту складається з вироблення критерію оцінювання бажаності або небажаності того чи іншого стану економіки або її організації. З метою створення оптимальних соціальних умов максимізації індивідуального добробуту, який впливає на добробут суспільства, необхідна сталість загальної конкурентної рівноваги, яка, в свою чергу, залежить від високої економічної культури виробників та споживачів, їх вміння приймати участь у ціновій конкуренції та орієнтуватися на максимізацію корисності. Корисність, в свою чергу, відіграє найважливішу роль як спроможність благ задовольняти потреби людей при придбанні благ споживачами. Максимізація корисності є метою споживача, основним мотивом його поведінки.

За допомогою ринку можливий гнучкий та ефективний контроль за відповідністю виробництва сукупним індивідуальним потребам, що

мають глибоке значення фактору зростання індивідуального добробуту. Потреби прямо пов'язані з економічними засадами добробуту, ефективністю та характером розподілу. Виокремлення потреб пов'язано з індивідуальним споживанням, фондом економічного добробуту.

Запитання для самоконтролю

1. У чому полягає зміст теорії добробуту?
2. Поясніть сутність концепції італійського економіста В. Парето стосовно добробуту населення.
3. Які ще відомі підходи до визначення теорії добробуту?
4. Чому, на вашу думку, в економічній науці в даний час домінує індивідуалістичний підхід до визначення теорії добробуту?
5. Що ви розумієте під сукупним доходом?
6. Чому саме приділяється увага проблемі рівномірного розподілу доходів у державі?
7. У чому полягають відмінності між номінальними та реальними доходами населення?
8. Назвіть основні шляхи подолання нерівності доходів населення.
9. Що таке корисність продукту? Від чого залежить корисність?
10. Поясніть, у чому полягає різниця між граничною та загальною корисностями.

Словник основних термінів

Доходи населення – сума грошових коштів і матеріальних благ, які домашні господарства одержали за певний період часу у натуральному вигляді для підтримання фізичного, морального, економічного та інтелектуального стану людини.

Сукупний дохід – всі види грошових доходів, вартість натуральних надходжень, отриманих від особистого підсобного господарства і використаних на особисте споживання.

Оплата праці – це винагорода за виконану роботу, а також оплата відпусток, святкових днів та іншого невідпрацьованого часу відповідно до трудового законодавства і колективних договорів.

Чисті доходи населення – доходи, що залишаються після здійснення зазначених платежів.

Політика доходів – безпосереднє встановлення державою такої верхньої межі збільшення номінальної заробітної плати, яка сприяла б

виконанню основних задач і реалізації пріоритетів, що стоять перед економікою.

Диференціація доходів – різниця між рівнями грошових доходів різних груп населення.

Економічні потреби – внутрішні мотиви, що спонукають людину до активної економічної діяльності з метою забезпечення свого власного добробуту та добробуту членів своєї родини.

Корисність – це здатність речі чи послуги задовольняти будь-яку потребу людини.

Блага – це матеріально-уречевлені засоби та послуги, що спроможні задовольнити потреби.

Практичні завдання

Тести

Оберіть єдину правильну відповідь.

1. Предметом економіки добробуту є:

- а) соціальні умови життєдіяльності та система соціального захисту населення;
- б) доходи населення;
- в) рівень заробітної плати населення;
- г) усі відповіді правильні.

2. Проблему віднесення категорії добробуту до етики та економіки водночас економісти спробують розв'язувати у двох підходах:

- а) суспільному та інституційному;
- б) індивідуалістському та інституційному;
- в) індивідуальному та суспільному;
- г) немає правильної відповіді.

3. Виходячи з утилітаристської концепції, суспільний добробут є:

- а) сумою індивідуальних корисностей всіх членів суспільства;
- б) сумою індивідуальних корисностей членів однієї родини;
- в) суспільною корисністю, розрахованою в одиницях часу;
- г) немає правильної відповіді.

4. Заробітна плата є:

- а) основним джерелом грошових доходів працівників;
- б) головним рушієм соціально-економічного розвитку держави;
- в) платнею за виконану роботу;
- г) усі відповіді правильні.

5. До принципів формування доходів у ринковій економіці належать такі:

а) державна політика перерозподілу доходів через бюджет необхідна для нормального функціонування економічної системи держави;

б) розподіл доходів має факторний характер, є функціонально-виробничим;

в) факторний дохід прямо залежить від кількості і якості вкладених ресурсів;

г) усі відповіді правильні.

6. Нерівномірний розподіл доходів у державі веде до:

а) соціальної нерівності в суспільстві;

б) диференціації доходів населення;

в) різниці в доходах населення;

г) усі відповіді правильні.

7. Корисність – це:

а) кількість благ, які здатні задовольнити потреби споживача;

б) задоволення, яке отримує людина від споживання благ;

в) мінімальне задоволення, яке споживач може одержати від споживання благ;

г) максимальне задоволення, яке споживач може одержати від споживання благ.

8. Сукупна корисність:

а) максимізується, коли гранична корисність набуває нульового значення;

б) збільшується зі зростанням споживання блага;

в) є сумою задоволення від споживання певної кількості благ;

г) усі відповіді правильні.

9. Гранична корисність – це:

а) додаткове задоволення від споживання додаткової одиниці блага;

б) мінімальна сума задоволення від споживання певного набору благ;

в) середня величина задоволення від споживання певного набору благ;

г) загальна сума задоволення від споживання певного набору благ.

10. Споживач завжди здійснює свій вибір благ, керуючись:

а) власними потребами;

б) наявними коштами;

в) ступенем задоволення потреб;

г) усі відповіді правильні.

Виконайте завдання

Завдання 1.1. Чи пов'язаний, на вашу думку, економічний добробут з ефективністю? Якщо так, то доведіть це, приводячи приклади з практики.

Завдання 1.2. Чи спроможна держава самотужки вирішувати проблеми ефективного розподілу благ у сучасному українському суспільстві? Що ви розумієте саме під ефективним розподілом благ?

Завдання 1.3. Ціна споживчого кошику у 2012 році дорівнювала 1 750 грн. У 2011 (базовому році) його ціна становила 1 400 грн. Обчисліть індекс споживчих цін та зробіть висновки щодо змін у рівні життя населення за цих умов. Поясніть, як держава може впливати на гальмування інфляційних процесів в економіці. Яким чином подібні дії держави будуть сприяти покращенню добробуту?

2. Особливості політики доходів та якість життя населення

Мета – розкриття сутності доходів населення та бюджету споживача; аналіз основних напрямів удосконалення політики доходів і витрат населення країни в умовах стабілізації соціально-економічного розвитку та інтеграції України в світове господарство.

Основні питання, що розглядаються:

- 2.1. Структура доходів населення.
- 2.2. Бюджет споживача.
- 2.3. Політика доходів населення.
- 2.4. Державне регулювання доходів населення у різних країнах.

Професійні компетентності, що формуються за темою:

вміння аналізувати структуру сукупних доходів населення; вміння досліджувати взаємозв'язок первинних і вторинних доходів; здатність визначати бюджет споживача та фактори, що впливають на його розмір; розуміти причини нерівномірного розподілу доходів у державі; здатність характеризувати основні шляхи подолання нерівності доходів населення;

знання принципів рівномірного розподілу доходів у державі; вміння досліджувати проблему рівномірного розподілу доходів у державі.

Ключові терміни: первинні та вторинні доходи населення; диференціація доходів; бюджет споживача; прожитковий мінімум; державна політика доходів; державне регулювання доходів; перерозподіл доходів.

2.1. Структура доходів населення

Своєрідною основою усієї системи доходів від суспільної праці є вартість робочої сили. Отже, політика доходів, що діє в суспільстві, є важливою складовою загальної соціально-економічної політики, оскільки показники доходів населення є характеристиками рівня життя й економічними характеристиками одночасно.

Доходи населення можна вважати інструментом визначення рівня добробуту суспільства. Чим більшими є доходи, тим вищим є добробут населення, яке одержує ці доходи. Ринкова економіка, перш за все, орієнтує населення на підвищення рівня свого добробуту. Це можна здійснити передусім за рахунок трудової активності, ініціативи і підприємництва поряд з підтриманням соціально-незахищених груп населення та існуванням державних гарантій щодо забезпечення споживання для всіх громадян.

Розмір доходів та їх розподіл безпосередньо впливають на розвиток, формування і використання трудового потенціалу суспільства. Як правило, країни з високими доходами населення та помірною їх диференціацією володіють потужним трудовим потенціалом. Проблеми доходів і рівня життя населення посідають провідне місце у системі управління трудовим потенціалом суспільства.

Залежно від циклів життєдіяльності людини розрізняють такі види доходів:

1. Доходи, що отримуються у вигляді плати за працю, яка набуває форми заробітної плати.

2. Доходи, що отримуються за рахунок використання інших чинників виробництва: рента (дохід від володіння землею), відсоток (дохід від володіння капіталом), підприємницький дохід.

3. Трансфертні платежі, тобто: пенсія за віком, стипендія, додаткові виплати, виплати тимчасово непрацюючим, виплати на дітей та ін.

4. Доходи, що отримуються від зайнятості в неформальному секторі економіки.

Доходи поділяються на первинні та вторинні.

Первинні доходи утворюються у сфері матеріального виробництва в процесі створення та розподілу національного доходу. Ці доходи постають у формі доходів зайнятих у матеріальному виробництві працівників та доходів державних і кооперативних підприємств усіх галузей сфери матеріального виробництва. В умовах ринкової економіки **первинні доходи** виступають передусім у формі заробітної плати. Також первинні доходи проявляються в певних формах додаткової вартості: дивідендах, нерозподіленому прибутку, відсотках, ренті, в інших формах доходів безпосередніх виробників, у формі оплати послуг підприємств і установ невиробничої сфери.

Саме первинні доходи утворюють фонд, за рахунок якого у процесі перерозподілу національного доходу формуються доходи працівників невиробничої сфери, тобто **вторинні доходи**.

Вторинні доходи є всіма доходами підприємств, установ та індивідів невиробничої сфери у формі заробітної плати, всіх видів виплат соціального страхування, пенсій, різних видів допомоги, стипендій, відсотків на вклади, вирашів за позиками тощо.

Слід зазначити, що вторинні доходи формуються завдяки первинному перерозподілу. Через податки держава створює ресурси для виконання своїх функцій, тим самим створюючи доходи працівників державних інституцій. Також, держава частково фінансує розвиток освіти, охорони здоров'я, формуючи таким чином доходи установ бюджетної сфери; здійснює трансфертні платежі.

Необхідність перерозподілу доходів зумовлюється прагненням суспільства подолати суттєву майнову, соціальну нерівність між різними верствами населення.

Взагалі в умовах ринкового господарства дохід найманих працівників у формі заробітної плати визначається вартістю робочої сили. Цей дохід знаходиться залежно від законів попиту і пропозиції на ринку робочої сили.

Як правило, дохід (заробітна плата) найманого працівника залежить від його власного рішення – продавати чи не продавати свою робочу силу. Якщо уявити, що працівник абстрагується від об'єктивної необхідності продажу своєї робочої сили, то він, приймаючи те чи інше рішення, робить вибір між дозвіллям і доходом. Чим більше уподобання працівник віддає дозвіллю (відпочинку, прогулянкам тощо), тим меншим стає його робочий час.

Слід зазначити, що в реальному житті працівник прагне поєднати працю і дозвілля так, щоб гранична корисність однієї години дозвілля дорівнювала граничній корисності благ, які можна отримати за погодинну заробітну плату (годину праці). Отже, погодинна ставка заробітної плати є альтернативними витратами однієї години дозвілля, тобто вартість благ і послуг, від яких споживач готовий відмовитися заради можливості продовжити відпочинок на годину. Підвищення годинної ставки заробітної плати має прояв у ефекті заміщення: працівник прагне більше працювати, щоб одержати більшу заробітну плату для підвищення свого споживання, тоді він зможе купити більшу кількість благ та послуг. Високий рівень заробітної платні сприяє зростанню доходу та дає змогу робітникам менше працювати (ніби для отримання меншого набору благ і збільшення часу відпочинку), тобто спрацьовує ефект доходу [20, с. 52–53].

Як вже було зазначено, основними показниками економічного і соціального добробуту суспільства є сукупні доходи населення, їхній рівень, структура, засоби одержання та диференціація. **Сукупний дохід** – це основний показник матеріального забезпечення населення.

Проблема розподілу доходів в умовах змішаної економіки з перевагою ринкових важелів регулювання є однією з головних, тому що принципи розподілу у державі передбачають механізм вирішення великої кількості як економічних, так і соціальних проблем. Система розподілу створює можливості отримання доходу від володіння певними ресурсами, систему стимулів до праці, поділ людей на класи і соціальні групи, вирішення проблеми бідності та ін.

Тому доцільно виділити такі принципи формування доходів в умовах функціонування ринкової економіки:

1. Розподілу притаманний **факторний характер**, тобто він є функціонально-виробничим, а основними факторними доходами є заробітна плата, рента, відсоток і прибуток. Отже, всі доходи формуються **відповідно** до вкладу праці, природних ресурсів, капіталу і підприємницьких здібностей у виробництво товарів і послуг.

2. Дохід від факторів виробництва знаходиться в прямо пропорційній залежності від кількості та якості ресурсів, вкладених у виробництво. На цьому заснований **принцип соціальної справедливості** в розподілі. Цей принцип означає, що кожний має право примножувати своє багатство, збільшуючи при цьому свій вклад у підвищення ефективності виробництва. Принцип соціальної справед-

ливості фіксує не походження доходів, а ступінь рівності або нерівності розподілу. Таким чином, цей принцип прямо пов'язаний із функціонально-виробничим розподілом тому, що ступінь рівності або нерівності залежить від того, за рахунок чого і за яких обставин ці доходи присвоюються.

3. Якщо розподіл ресурсів не є рівномірним, це веде до значного ступеня **нерівності в доходах**. Високий ступінь нерівномірності може створювати низку соціально-економічних проблем: підривати стимули, загострювати соціальну несправедливість, погіршувати можливості для розвитку суспільства.

4. З метою нормального функціонування економіки необхідно використовувати **державну політику перерозподілу доходів** через бюджет.

5. У зв'язку із функціонуванням ринку недосконалої конкуренції у сучасній економіці розмір доходу може не відображати вкладу факторів виробництва у виробництво благ. Це може бути пов'язане, наприклад, із монопольним становищем підприємств, можливістю отримати спадщину та ін.

Аналізуючи перелічені принципи стає цілком очевидним, що ринкова економіка не гарантує кожному члену суспільства певний рівень доходів, вони визначаються вкладом певного фактора у виробництво. Всі учасники ринкової економіки із самого початку не однакові за своїми потенціальними можливостями. Фактори, що їх відрізняють, такі: наявність здібностей, рівня освіти і кваліфікації; володіння власністю, фінансовими можливостями; особливості умов виробництва; ступень ризикованості; стан здоров'я тощо. Завдяки цієї нерівномірності породжуються економічні стимули з одного боку, та примножується нерівномірність у майбутньому з іншого.

Слід зазначити, що нерівномірний розподіл доходів у державі веде до соціальної нерівності в суспільстві, тобто до диференціації доходів населення. **Диференціація доходів** – різниця між рівнями грошових доходів різних груп населення. Розподіл доходів характеризується різницею між середніми річними доходами 10 відсотків групи громадян з найнижчими доходами і 10 відсотків групи громадян з найвищими доходами. Основна причина диференціації доходів населення – недосконала економічна система країни, заснована на різних типах власності, що сприяє відчуженню більшості населення від отримання доходів.

Для боротьби з нерівним розподілом доходів населення в Україні необхідно удосконалювати механізм регулювання диференціації. Основні шляхи подолання нерівності доходів населення:

встановлення мінімальної заробітної плати на рівні, не нижчому за реальний прожитковий мінімум;

запобігання виникненню заборгованості з виплат заробітної плати;

обмеження корумпованості та тінізації економіки;

складання сприятливих умов для розширення малого бізнесу з метою підвищення рівня життя населення та формування середнього класу в Україні;

послаблення обтяжливого оподаткування та стабілізації податкового законодавства, стримування інфляції, захист конкуренції;

підвищення ефективності виробництва, що призведе до зростання рівня оплати праці та підвищення частки заробітної плати у виробленому продукті.

2.2. Бюджет споживача

Як відомо, вибір споживача залежить не тільки від його уподобань і переваг, а й від бюджету. **Бюджет споживача** є тією кількістю грошей, яка доступна споживачеві для витрат у певний період часу [36, с. 57].

Рішення споживачів лежать в основі формування ринкового попиту. Отже, модель поведінки споживача будується за загальними правилами мікроекономічного моделювання, що включає три основних елементи: мету, обмеження, вибір.

Мета споживача полягає в отриманні якомога більшого задоволення від споживання певного набору благ, тобто в максимізації корисності. Обмеженням споживача є всі ті обставини, які не дозволяють споживачеві отримати все, що забажається. Найбільш важливими з них є ціни на товари та послуги, а також дохід споживача. Вибір – це прийняття та реалізація рішення споживачем щодо обсягу і структури набору благ за даних обмежень, який дозволив би максимізувати задоволення потреб.

Споживчий бюджет є сукупністю товарів і послуг, що необхідні для задоволення першочергових потреб людини. Існують два види споживчого бюджету: фізіологічний та соціальний.

Фізіологічний бюджет містить товари для задоволення фізіологічних (базових) потреб людини як біологічної істоти. До складу

соціального бюджету належить фізіологічний бюджет та витрати на податки та інші обов'язкові платежі.

Також споживчий бюджет доцільно розглядати як вартісну оцінку контрольного набору прожиткового мінімуму, а також всі витрати на податки та інші обов'язкові платежі. Одним з критеріїв рівня грошових доходів є відповідність цих доходів прожитковому мінімуму.

Прожитковий мінімум – це показник обсягу і структури споживання основних матеріальних благ і послуг на мінімальному рівні, що забезпечує підтримання активного фізичного стану різних соціально-демографічних груп населення. **Прожитковий мінімум** є вартісною величиною набору продуктів харчування, а також мінімального набору непродовольчих товарів і мінімального набору послуг, які необхідні для нормального функціонування організму людини для задоволення основних соціальних та культурних потреб особистості.

Прожитковий мінімум необхідно застосовувати в таких випадках:

з метою загальної оцінки рівня життя населення в Україні;

для встановлення розмірів та мінімальної пенсії за віком;

для правильності визначення розмірів соціальної допомоги, допомоги сім'ям з дітьми, допомоги при безробітті, а також стипендій та інших соціальних виплат, виходячи із вимог Конституції України та законів України;

з метою визначення права на призначення соціальної допомоги;

для визначення державних соціальних гарантій та стандартів обслуговування у сферах охорони здоров'я, освіти, соціального обслуговування;

для встановлення розміру неоподаткованого мінімуму доходів громадян;

з метою формування Державного бюджету України та місцевих бюджетів.

Прожитковий мінімум встановлюється Кабінетом Міністрів України та щорічно затверджується Верховною Радою України в законі про Державний бюджет України на відповідний рік.

Мінімальні розміри оплати праці, згідно з нормами міжнародного права, а також пенсії за віком, стипендії та інші соціальні допомоги й компенсаційні виплати мають орієнтуватися на розмір прожиткового мінімуму. **Бюджет прожиткового мінімуму** – це вартісна оцінка прожиткового мінімуму у натуральному вигляді, що також включає всі витрати на податки та інші обов'язкові платежі [36, с. 45].

Величина вартості прожиткового мінімуму для працездатного населення є інструментом державної соціальної політики. Цей показник використовується як орієнтир при регулюванні доходів і витрат різних груп населення, для регулювання розмірів заробітної плати, а також для контролю за міжгалузевим підвищенням заробітної плати. Також вартість прожиткового мінімуму враховується при оцінці матеріальних і фінансових ресурсів, що необхідні для реалізації соціальних програм на різних рівнях.

В Україні існують розроблені методичні підходи до розрахунку прожиткового мінімуму. Згідно з ними на законодавчому рівні визначаються склад і вартісна величина "споживчого кошика" на продукти харчування, а також витрати на житлово-комунальні послуги, непродовольчі товари, транспортні послуги, ліки, предмети побуту, в тому числі й довготривалого користування, задоволення в установлених межах культурних потреб тощо. Вартісна величина "споживчого кошика" розраховується на підставі науково обґрунтованих норм і нормативів з урахуванням національних особливостей. Мінімальні норми споживання та розраховані на їхній основі "споживчі кошики", структура прожиткового мінімуму періодично повинні уточнюватися та переглядатися. Вартісна оцінка "споживчих кошиків" формується з використанням відповідних цін і тарифів.

2.3. Політика доходів населення

Засобом подолання нерівності і бідності виступає **державна політика доходів**. Вона здійснюється за двома основними напрямками:

- 1) регулювання доходів населення;
- 2) перерозподіл доходів через державний бюджет.

Політика у сфері регулювання доходів населення є одним із найголовніших елементів управління соціально-економічним розвитком будь-якої країни. В процесі розробки такої політики враховуються поточні оцінки і прогнозування рівнів, динаміки і структури доходів населення.

Державне регулювання доходів – це система заходів і норм законодавчого, виконавчого і контролюючого характеру, що здійснюється державою і громадськими організаціями з метою стабілізації доходів населення, сприяння їхньому зростанню в умовах змінювання соціально-економічного стану розвитку суспільства. Політика у сфері регулювання доходів спрямована на створення умов, які сприяють нормальному відтворенню і розвитку робочої сили.

Практика регулювання доходів передбачає:

встановлення гарантованого рівня мінімальної заробітної плати, що має велике значення для таких категорій населення, як низько кваліфіковані робітники, а також часто використовується як вихідна база для визначення оплати праці більш високих категорій працівників, різних премій і доплат;

регулювання в ряді випадків верхньої межі збільшення номінальної заробітної плати з метою зниження витрат виробництва і на цій основі стримування інфляції, зростання інвестицій і підвищення конкурентоспроможності національної продукції;

індексація грошових доходів населення, що знецінюються під впливом інфляції, тобто збільшення номінальних доходів залежно від зростання цін. Індексація може здійснюватися як на рівні держави, так і на рівні суб'єктів господарювання, якщо вона включена в колективний договір, а також проводиться диференційовано залежно від величини доходів.

Якщо розглянути державну політику доходів порівняно з державним регулюванням, то можна констатувати, що вона ширше за державне регулювання, оскільки ґрунтується і на принципі невтручання держави (принцип економічного лібералізму).

Але в сучасних умовах неможливо цілком виключити втручання держави в соціально-економічні процеси, тому що ринковий розподіл за своєю природою не є справедливим. Ринкові умови не сприяють одержанню кожному громадянину доходу, що забезпечував би гідне життя незалежно від результатів його економічної діяльності. Тому є об'єктивною необхідність державного втручання, тобто використання другого напряму державної політики доходів, а саме – **перерозподілу доходів через державний бюджет**.

Перерозподіл доходів через держбюджет здійснюється використовуючи диференційоване оподаткування різних груп одержувачів доходів і соціальних виплат. Також шляхом розподілення вирішуються такі задачі, як підвищення доходів малозабезпечених верств населення, усунення диспропорцій, пов'язаних з різномірністю виробничих факторів (земля, капітал, праця, підприємницька здатність), регулювання зайнятості, зниження соціальної напруженості в суспільстві.

Серед *основних принципів*, на яких будується політика доходів є: соціальна справедливість; соціальне партнерство; індивідуальна відповідальність за своє матеріальне становище (самозахист населення); право на працю і гідну її винагороду; право на професійні об'єднання; економічна доцільність та ін. Зазначені принципи реалізуються з використанням визначених методів та засобів, провадиться вибір найважливіших цілей при обмежених засобах, але реалізуються вони лише частково.

Державна політика регулювання доходів населення охоплює цілу низку аспектів, зокрема:

проблему формування первинних доходів населення (грошових і натуральних), яка залежить від ефективності політики держави у сфері соціально-економічного розвитку країни в цілому;

механізм розподілу і перерозподілу доходів через базу фінансово-економічних важелів, що впливають на рівень доходів усіх секторів економіки і на сукупний попит і пропозицію;

проблему формування кінцевих доходів населення, сукупного споживчого попиту на товари та послуги, кінцеве використання доходів на споживання і нагромадження.

Якщо державна політика регулювання доходів населення містить дії всього комплексу цих аспектів, вона вважається ефективною.

Виходячи з цього, можна сформулювати низку пріоритетних напрямів регулювання доходів населення.

У системі оподаткування:

збільшення розміру неоподаткованого мінімуму доходів громадян;
використання визначених пільг з оподаткування доходів населення;
встановлення прогресивних ставок оподаткування доходів населення;
встановлення контролю за дотриманням законодавства у сфері оподаткування доходів населення.

У системі оплати праці:

удосконалення та перегляд методики розрахунків розмірів мінімальної заробітної плати та прожиткового мінімуму;
упровадження погодинної оплати праці;
дотримання оптимальної відповідності в оплаті праці професійно-кваліфікованих працівників бюджетної сфери.

У системі пенсійного забезпечення та соціальній сфері:

контроль за використання пенсійних коштів;
перегляд встановлених обґрунтованих розмірів внесків у фонд пенсійного страхування;

здійснення відповідного нагляду за дотриманням законодавства у сфері пенсійного забезпечення;

удосконалення механізму надання соціальної допомоги.

Разом з тим, найактуальнішим питанням у сучасній економіці України є забезпечення ефективного використання дедалі більшого обсягу бюджетних коштів шляхом їх адресного спрямування насамперед найменш захищеним верствам населення. У світовій практиці вироблено чимало ринкових механізмів державного регулювання доходів населення. Але основною проблемою перерозподілу доходів залишається визначення глибини державного втручання в економіку. В процесі формування механізму регулювання реального рівня доходів населення важливим є передбачення регламентації припустимих пропорцій між доходами різних соціальних груп для забезпечення рівня доходу громадян з фіксованим доходом.

2.4. Державне регулювання доходів населення у різних країнах

Державне регулювання доходів населення є дуже важливим напрямом соціально-економічної політики будь якої країни. Його спектр дій повинен охоплювати населення різних верств, а також сприяти зростанню його реальних доходів. У процесі використання різних методів з метою регулювання доходів населення, державою повинна контролюватись відповідність цих методів тій чи іншій економічній ситуації всередині країни. Методи дослідження регулювання доходів населення класифікують на три групи: правові, економічні та адміністративні.

Завдання **правових методів регулювання** складається зі створення та використання нормативно-правових актів, законів, що забезпечують належний рівень доходів населення та справедливий розподіл у державі.

Економічні методи регулювання доходів населення у своєму складі містять: регулювання оплати праці, встановлення мінімальної заробітної плати, проведення податкової політики, контроль за цінами, регулювання оплати праці працівників бюджетної сфери і державних службовців.

Адміністративні методи регулювання складаються з мір заборони, дозволу або примусу. До них належать такі: державний контроль над монопольними ринками; розробка різноманітних стандартів

та контроль за дотриманням цих стандартів; встановлення мінімальних параметрів життя населення; видача різного роду ліцензій; державний контроль над експортом та імпортом.

Варто зазначити, що в усіх розвинених країнах статистика доходів населення є інструментом у визначенні рівня бідності і використання соціальної політики щодо боротьби з низьким рівнем життя. Серед завдань економічної політики держави на сучасному етапі набуває значення досягнення справедливого розподілу доходів населення та економічної справедливості.

У розвинених країнах активність держави в перерозподілі доходів є дуже високою. Великий перерозподіл особистих доходів здійснюється в ряді західноєвропейських країн (Австрія, Іспанія, Скандинавські країни). За ступенем вирівнювання доходів всі країни світу випередила Швеція.

Особливістю політики доходів в Україні на сучасному етапі розвитку є пріоритет *соціального захисту* населення, підвищення ролі особистого трудового доходу, формування найбільш досконалого механізму фінансування та регулювання розвитку соціальної сфери.

Основні дії політики доходів щодо працездатного населення зводяться до створення необхідних умов підвищення кожним працівником свого добробуту за рахунок особистого трудового вкладу, підприємництва, ділової активності. З урахуванням стану економіки держава контролює процес зростання цін з метою гарантованого забезпечення прожиткового мінімуму.

Державне регулювання в Україні здійснюється шляхом реалізації таких заходів: *визначення мінімальної заробітної платні, мінімальних споживчих бюджетів, прожиткового мінімуму; створення державних і недержавних пенсійних фондів; створення фондів соціального захисту; вдосконалення умов оплати праці; використання нової системи пенсійного забезпечення, фінансове забезпечення бюджетних установ; застосування системи індексації доходів населення; розробки загальнодержавних і регіональних програм щодо надання допомоги окремим верствам населення; реалізації заходів щодо захисту внутрішнього споживчого ринку.*

З огляду входження України в світовий економічний простір набуває важливого значення приділення уваги зростанню ціни робочої сили. У процесі реформи заробітної платні державою здійснюються заходи щодо *впорядкування регулюючої функції мінімальної заробітної*

платні. Вона не повинна бути нижчою, ніж офіційно встановлена межа малозабезпеченості.

У процесі реформування системи оплати праці особлива увага приділяється обґрунтованому встановленню міжгалузевих коефіцієнтів у Генеральній тарифній угоді. Ці коефіцієнти повинні передбачати встановлення рівнів оплати праці в різних галузях народного господарства залежно від низки факторів (трудомісткості, шкідливості виробництва і кваліфікації працівників).

Одним з основних пріоритетів політики доходів поступово стає стимулювання населення до володіння приватною власністю та її ефективний захист. Державою передбачені механізми щодо зміцнення позицій середнього класу. При цьому велика увага приділяється скороченню кількості громадян з доходами, нижчими за прожитковий мінімум.

Зростання кількості середнього класу в Україні передбачає перехід до нової моделі споживання, тобто таких стандартів, які б забезпечували гідний рівень життя, стимулювали розвиток внутрішнього ринку країни, а також трудової та підприємницької активності населення.

Висновки

Орієнтуючись на те, що будь-яке суспільство є складним утворенням, до якого належать люди, об'єднані певними ознаками, засоби одержання людьми свого сукупного доходу є однією з основних характеристик суспільства. Отримання доходів населенням та їх розмір у будь-якій країні повинні обов'язково контролюватися державою.

Шляхом використання державної політики регулювання доходів населення та заробітної плати як основного джерела формування трудових доходів, здійснюється їх перерозподіл через бюджети всіх рівнів з метою підвищення доходів незаможних громадян і формування умов для нормального відтворення робочої сили, ослаблення соціальної напруженості в суспільстві.

Отже, державне регулювання доходів населення спрямоване на підвищення ефективності суспільного виробництва, забезпечення соціальної справедливості і стабільності в суспільстві. Але найбільшу результативність політика доходів приносить тоді, коли в регулюванні беруть участь представники трьох зацікавлених сторін: держави, підприємств і профспілок. Кінцевою метою державної політики доходів в Україні є поліпшення якості життя широких верств населення та

забезпечення єдиних соціальних стандартів на всій території країни. При цьому якість життя є результатом дії цілої низки об'єктивних і суб'єктивних чинників, які мають як загальнонаціональний, так і регіональний характер.

Запитання для самоконтролю

1. Які є об'єктивні основи формування доходів населення?
2. У чому різниця між первинними та вторинними доходами?
3. Що означає процес диференціації доходів населення та які його причини?
4. Які існують принципи формування доходів в умовах ринкової економіки?
5. З якою метою встановлюється прожитковий мінімум?
6. Що означає бюджет прожиткового мінімуму?
7. Які фактори впливають на формування бюджету споживача?
8. Охарактеризуйте політику доходів та її елементи.
9. Чим викликана необхідність державного регулювання доходів населення і в чому його сутність?
10. Як класифікують методи дослідження регулювання доходів населення?

Словник основних термінів

Первинні доходи – доходи, які утворюються у сфері матеріального виробництва в процесі створення та розподілу національного доходу. Вони проявляються в певних формах додаткової вартості: заробітної плати, дивідендах, нерозподіленому прибутку, відсотках, ренті, в інших формах доходів безпосередніх виробників, у формі оплати послуг підприємств і установ невиробничої сфери.

Вторинні доходи – це всі доходи підприємств, установ та індивідів невиробничої сфери у формі заробітної плати, всіх видів виплат соціального страхування, пенсій, різних видів допомоги, стипендій, відсотків на вклади, виграшів за позиками тощо.

Бюджет споживача – це та кількість грошей, яка доступна споживачеві для витрат у певний період часу.

Споживчий бюджет – сукупність товарів і послуг, що необхідні для задоволення першочергових потреб людини. Існують два види споживчого бюджету: фізіологічний та соціальний.

Фізіологічний бюджет містить товари для задоволення фізіологічних (базових) потреб людини як біологічної істоти.

Соціальний бюджет складається з фізіологічного бюджету та витрат на податки та інші обов'язкові платежі.

Прожитковий мінімум – це показник обсягу і структури споживання основних матеріальних благ і послуг на мінімальному рівні, що забезпечує підтримання активного фізичного стану різних соціально-демографічних груп населення.

Бюджет прожиткового мінімуму – це вартісна оцінка прожиткового мінімуму у натуральному вигляді, що також включає всі витрати на податки та інші обов'язкові платежі.

Державне регулювання доходів – це система заходів і норм законодавчого, виконавчого і контролюючого характеру, що здійснюється державою і громадськими організаціями з метою стабілізації доходів населення, сприяння їхньому зростанню в умовах змінювання соціально-економічного стану розвитку суспільства.

Правові методи регулювання доходів – це створення та використання нормативно-правових актів, законів, що забезпечують належний рівень доходів населення та справедливий розподіл у державі.

Економічні методи регулювання доходів – це регулювання оплати праці, встановлення мінімальної заробітної плати, проведення податкової політики, контроль за цінами, регулювання оплати праці працівників бюджетної сфери і державних службовців.

Адміністративні методи регулювання доходів – це використання державою мір заборони, дозволу або примусу.

Практичні завдання

Тести

Оберіть єдину правильну відповідь.

1. *Нерівність у доходах зумовлюється такою причиною:*

- а) економічною нестабільністю;
- б) здатністю до праці;
- в) спадщиною від попередніх поколінь;
- г) економічним зростанням.

2. *Основними завданнями держави з ринковою системою господарювання є:*

- а) встановлення стабільного рівня цін;
- б) забезпечення високого рівня зайнятості населення;

- в) сприяння стабільному зростанню національного виробництва;
- г) перерозподіл доходів на користь найменш захищених груп населення.

3. Соціальними функціями держави є:

- а) визначення мінімального розміру заробітної плати;
- б) підвищення рівня зайнятості;
- в) підтримання макроекономічної рівноваги національного ринку;
- г) забезпечення підприємців технікою, новітніми технологіями;
- д) матеріальне забезпечення безробітних.

4. Розмір прожиткового мінімуму на одну особу розраховується спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади в галузі праці та соціальної політики:

- а) щоденно;
- б) щомісячно;
- в) щоквартально;
- г) щорічно.

5. Розмір бюджету споживача залежить від:

- а) рівня його заробітної платні;
- б) рівня добробуту в країні;
- в) прагнення споживача до праці, його здібностей та кваліфікації;
- г) усі відповіді правильні.

6. Розмір прожиткового мінімуму можуть встановлювати:

- а) профспілки;
- б) держава;
- в) суб'єкти господарської діяльності;
- г) немає правильної відповіді.

7. До адміністративних методів державного регулювання економіки належать:

- а) норми і нормативи;
- б) податкові пільги;
- в) регулювання конкуренції;
- г) забезпечення паливними і природними ресурсами.

8. Основними елементами механізму економічного втручання держави є:

- а) податки;
- б) заробітна плата;
- в) ціни;
- г) трансфертні платежі.

9. Основними чинниками, що зумовлюють рівень прожиткового мінімуму населення, є:

- а) ціни виробників промислової продукції;
- б) заробітна плата;
- в) інфляція;
- г) кількісна оцінка набору споживчих благ і послуг.

10. До правових методів державного регулювання політики доходів належать:

- а) створення законів;
- б) створення нормативно-правових актів;
- в) прийняття мір, що забезпечують належний рівень доходів населення та справедливий розподіл у державі;
- г) усі відповіді правильні.

Виконайте завдання

Завдання 2.1. Дайте докладну характеристику джерелам формування бюджету споживача. Яким чином формуються доходи населення, зайнятого у неформальному секторі економіки? Що ви розумієте під неформальним сектором економіки?

Завдання 2.2. Обґрунтуйте необхідність інституціональної трансформації та зміни ролі держави в сучасній економіці. Які міри державного регулювання впливають на зростання рівня добробуту населення?

Завдання 2.3. Охарактеризуйте методи вимірювання доходів населення. Які види доходів ви знаєте? Чим характеризується взаємодія податкової політики з політикою доходів?

3. Рівень та якість життя населення України

Мета – розкриття сутності понять рівня і якості життя населення та процедури їх оцінювання за допомогою кількісних і якісних показників; аналіз якості життя населення в різних країнах.

Основні питання, що розглядаються:

3.1. Поняття рівня і якості життя населення.

3.2. Система кількісних і якісних показників рівня життя.

3.3. Теорія і практика оцінки рівня та якості життя населення за кордоном.

3.4. Програма підвищення рівня та покращення якості життя населення.

Професійні компетентності, що формуються за темою:

здатність студентів надавати визначення категоріям рівня і якості життя населення; вміння аналізувати кількісні та якісні показники рівня життя населення; вміння класифікувати ці показники за групами; здатність розраховувати індекс розвитку людського потенціалу; знати індикатори диференціації доходів і заробітної плати; здатність класифікувати приватні індикатори за групами; вміння робити порівняльний аналіз рівню та якості життя населення в різних країнах; вміння обґрунтовувати основні дії держави щодо підвищення рівня та покращення якості життя населення.

Ключові терміни: рівень життя; якість життя населення; індикатори якості життя; диференціація доходів; крива Лоренца; коефіцієнт Джині; доходи населення; натуральні індикатори; вартісні індикатори; економічні потреби; народжуваність; смертність.

3.1. Поняття рівня і якості життя населення

Економічний розвиток будь-якої країни світу (Україна не є виключенням) визначається досягнутим рівнем і якістю життя населення. Саме тому на сучасному етапі актуальності набувають дослідження, пов'язані з оцінкою характеристик і показників рівня і якості життя населення за допомогою аналізу існуючих тенденцій та закономірностей щодо забезпечення його життєдіяльності.

Рівень життя характеризує рівень матеріального задоволення, тобто ступінь насиченості людьми матеріальними потребами; його добре характеризує показник ВВП на душу населення.

Рівень життя визначають в цілому за країною, за окремими територіями та соціальними групами.

Рівень життя – багатоаспектне поняття, що охоплює широке коло соціально-економічних, національних, релігійних та інших відносин, які характеризують умови життєдіяльності людини, сім'ї, різних соціальних верств населення окремих регіонів і країни в цілому [36, с. 44].

Отже, **рівень життя** залежить від багатьох факторів. Найголовнішими є: потреби різних верств населення та фактори, що пов'язані з можливостями вироблення та розподілу благ у суспільстві. Вироблення благ у свою чергу залежить від стану розвитку економіки, культурно-освітнього рівня населення національних особливостей тощо. Також на рівень життя населення здійснюють вплив історичні, географічні, національно-традиційні та інші умови життєдіяльності людей.

Відповідно до конвенції Міжнародної організації праці (МОП) кожна людина має право на такий життєвий рівень (включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд, соціальне обслуговування), що необхідний для підтримання здоров'я і добробуту її самої та її сім'ї, а також має право на матеріальне забезпечення у разі безробіття, інвалідності тощо.

Таким чином, категорія "рівень життя" охоплює безліч соціально-економічних, національних, духовних, регіональних, історичних, географічних та інших факторів, які характеризують умови життєдіяльності окремих людей та країни в цілому. Але головну роль відіграють соціально-економічні фактори, до складу яких належать такі: структура економіки країни; обсяг і структура фонду споживання; реальні доходи населення; рівень зайнятості та умови праці; тривалість робочого дня; житлово-побутові умови; умови відпочинку; існуючий в суспільстві рівень освіти і культури, система охорони здоров'я; соціальне забезпечення; захист безпеки життя і прав власності.

У розвинених країнах регулювання рівня життя населення здійснюється на основі **концепції якості життя**. Вона спрямована на поліпшення життя населення та оснований на тому, що рівень життя передусім пов'язується з працею, економічними можливостями людини. Концепція якості життя також включає політичні можливості суспільства, зв'язок людини з навколишнім середовищем, визначає всі фактори, що характеризують рівень задоволення потреб людини. Серед показників цієї концепції важливе місце посідає індекс якості життя, що характеризує рівень освіти і медичного обслуговування, ступінь зайнятості населення, його платоспроможність та доступ до політичного життя.

Підвищення якості життя стає ключовою ознакою зростання рівня добробуту населення, тобто умов існування людини.

Якість життя характеризується, передусім, рівнем споживання товарів і послуг, а також включає соціальні результати економічного і політичного розвитку, а саме: середня тривалість життя, рівень

захворюваності, умови й охорона праці, соціальний захист населення, забезпечення прав людини.

Слід зазначити, що якість життя населення є найбільш важливою соціальною категорією, яка характеризує структуру потреб людини і можливості їх задоволення.

Якість життя населення – це ступінь задоволення матеріальних, духовних і соціальних потреб людини.

Основними показниками якості життя населення вважають такі:

доходи населення (номінальні та реальні доходи, номінальна та реальна заробітна плата, розмір призначеної пенсії, розмір прожиткового мінімуму, частка населення з доходами нижче прожиткового рівня, мінімальна заробітна плата тощо), їх величина і диференціація;

якість харчування (якісні характеристики та склад продуктів);

якість і модність одягу;

ступінь комфорту житла (загальна площа житла на одну людину);

якість охорони здоров'я (число лікарняних ліжок на 1 000 жителів);

якість соціальних послуг (відпочинок та сфера послуг);

якість освіти (кількість навчальних закладів, питома вага студентів в загальній чисельності населення);

якість культури (видання книг, брошур, журналів);

якість сфери обслуговування;

якість навколишнього середовища, демографічні тенденції (показники середньої тривалості життя, народжуваності, смертності, шлюбності, розірвання шлюбів);

безпеку (загальна кількість зареєстрованих злочинів).

У сучасних умовах розвитку економіки різних країн однією з важливих складових економічного потенціалу є **національне багатство**, що є сукупністю матеріальних ресурсів, накопичених продуктів минулої праці та залучених в економічний обіг природних багатств, які суспільство має в своєму розпорядженні на певний момент часу. Основним елементом виробництва, що впливає на формування системи показників статистики національного багатства є праця, за допомогою якої людина впливає на засоби виробництва та приводить їх в дію.

Але існування суспільства не обмежується лише часом участі його членів у процесі виробництва. З метою відтворення фізичних та моральних сил суспільство створює соціальну сферу та підтримує її функціонування. Тобто житлово-комунальне господарство, система

охорони здоров'я та освіти, безпека населення стають невід'ємними частинами суспільного відтворення. Існуючий рівень функціонування соціальної сфери прямо впливає на рівень і якість життя населення країни. Отже, **статистика національного багатства** – це система показників, за допомогою яких вимірюють наявні та нагромаджені в країні цінності, призначені для забезпечення безперервності та розширення процесу суспільного відтворення.

3.2. Система кількісних і якісних показників рівня життя

Найважливішою передумовою досягнення високого ступеня якості життя є проведення ефективної політики добробуту населення. Центральне місце у політиці добробуту, як вже було зазначено, займають доходи населення, їх диференціація, проблема постійного зростання якості життя громадян.

Ці індикатори використовуються з метою вивчення та прогнозування рівня, динаміки та структури доходів і їх джерел.

Система показників якості життя населення у загальному вигляді поділяється на такі блоки: показники доходів населення; показники вартості життя; складові споживання населення; інтегральні показники життя населення; показники забезпечення та охоплення населення об'єктами інфраструктури та технічними засобами галузевої соціальної сфери; демографічні параметри.

До **показників доходів населення** належать:

- витрати на кінцеве споживання;
- середньодушовий грошовий дохід;
- доходи від трудової та економічної діяльності домашніх господарств;
- частка вкладів у витратах населення;
- купівля валюти;
- придбання цінних паперів;
- нерухомість;
- земля в особистому користуванні;
- наявність легкових автомобілів на 100 сімей;
- ресурси домашніх господарств;
- мінімальний розмір оплати праці;
- мінімальний розмір пенсії;
- мінімальний споживчий бюджет;
- децильний коефіцієнт диференціації;

коефіцієнт фондів;
коефіцієнт концентрації доходів (коефіцієнт Джині);
співвідношення часток витрат на харчування для різних квантильних груп населення.

Показники вартості життя складаються з:

індексів цін на споживчі товари;
вартості усіх видів послуг, включаючи побутові, житлово-комунальне господарство та послуги галузей соціальної сфери;
прожиткового мінімуму.

Щодо **споживання населення**, існують такі показники:

витрати і заощадження;
споживання основних продуктів харчування;
енергетична і харчова цінність продуктів.

Серед основних **інтегральних показників життя населення** можна виділити такі:

співвідношення доходів і витрат;
співвідношення середньодушового доходу і прожиткового мінімуму;
величину умовно-вільної частини наявного доходу;
рівень бідності;
межу бідності;
чисельність населення з доходами нижче прожиткового мінімуму.

Показники забезпечення та охоплення населення об'єктами інфраструктури та технічними засобами галузевої соціальної сфери охоплюють:

чисельність підприємств побутових послуг;
чисельність навчальних закладів;
чисельність учнів;
чисельність медичного персоналу;
чисельність закладів культури та організації відпочинку.

Демографічні параметри вміщують такі:

чисельність постійного населення;
статевовіковий склад населення;
загальний коефіцієнт народжуваності;
очікувану тривалість життя при народженні;
середня тривалість життя;
загальний коефіцієнт смертності;
коефіцієнт шлюбності;
кількість домашніх господарств.

При аналізі рівня добробуту населення та пошуку досконалих шляхів його підвищення важливого значення набуває дослідження таких **індикаторів якості життя**.

1. Інтегральним, узагальнюючим індикатором якості життя є **індекс розвитку людського потенціалу (ІРЛП)**, розраховується як середнє геометричне нормалізованих індексів: **очікувана тривалість життя при народженні** (за даними Департаменту ООН з економічних та соціальних питань, UNDESA 2011); **середня тривалість навчання** (за уточненими даними Відділу з підготовки доповіді про людський розвиток Програми розвитку ООН, що базуються на даних ЮНЕСКО щодо рівня освіти з використанням методології, розробленої Р. Барро та Дж. Лі); **очікувана тривалість навчання** (за даними Інституту статистики ЮНЕСКО); **валовий національний дохід (ВНД) на душу населення** (за даними Світового банку, Міжнародного Валютного Фонду, статистичного відділу ООН та Департаменту ООН з економічних та соціальних питань, UNDESA) [3, с. 45].

Розрахунок ІРЛП здійснюється за формулою:

$$ІРЛП = \frac{I_{\text{тривалості життя}} + I_{\text{освіченості}} + I_{\text{ВВП}}}{3}, \quad (3.1)$$

де $I_{\text{тривалості життя}}$ – індекс тривалості життя;

$I_{\text{освіченості}}$ – індекс рівня освіченості;

$I_{\text{ВВП}}$ – індекс ВВП на душу населення.

Розрахунок цього показника дозволяє розглядати рівень і структуру споживання у взаємозв'язку із сукупними доходами населення і дає досить повну характеристику задоволення особистих потреб.

В узагальнюючому індексі розвитку людини Україна перебуває на 76-му місці серед 187 країн зі значенням індексу 0,729. Перші три місця посідають Норвегія (індекс 0,943), Австралія (0,929) і Нідерланди (0,910). У США четверта позиція, Японії – 12-та, Франції – 20-та, Італії – 24-та, Великобританії – 28-ма, Словаччина знаходиться на 35-му місці, Угорщина – на 38-му, Польща – на 39-му, Румунія – 50-му, Білорусь – 65-му, Російська Федерація – на 66-му місці.

Слід зазначити, що в загальному індексі більш значущим є не місце країни, а значення індексу. Залежно від кількості обчислюваних національних індексів країна може перебувати, наприклад на 60-му або

75-му місці, при тому, що її індекс може бути нижчим від показника країни-лідера лише на 3 – 5 %.

Якщо ІРЛП країни більше ніж 0,8, то дана країна відноситься ООН до країн з високим рівнем розвитку. Якщо ІРЛП має значення від 0,5 до 0,8 – то це країна з середнім рівнем розвитку, і при ІРЛП нижче 0,5 країна вважається з низько розвиненою.

2. Важливим індикатором якості життя є й **індекс інтелектуального потенціалу суспільства**. Інтелектуальний потенціал суспільства відповідає рівню освіченості населення і стану розвитку науки в країні. При розрахунку цього індексу враховуються такі показники: рівень освіти дорослого населення; питома вага студентів у загальній чисельності населення; частка витрат на освіту в загальному обсязі ВВП; питома вага зайнятих у науці в загальній кількості зайнятих; частка витрат на науку в ВВП.

3. Індикатором якості життя є й **людський капітал на душу населення**. Він враховує рівень витрат держави, підприємств і громадян на освіту, охорону здоров'я та інші галузі соціальної сфери у розрахунку на всю кількість населення. Чим більше коштів вкладається в людський капітал, тим вищим буде рівень економічного розвитку та питома вага людського капіталу в структурі всього капіталу.

4. До індикаторів якості життя належить і **коефіцієнт життєздатності населення**, який характеризує можливості збереження генофонду, інтелектуального розвитку населення за умови проведення соціально-економічної політики, здійснюваної в останній момент обстеження країни.

Для дослідження характеристики реальних доходів обчислюються **індекси реальних доходів** за населенням в цілому і в розрізі соціальних груп. При обчисленні індексів повинна бути забезпечена порівняність цін. Для цього під час розрахунків враховується зміна цін за порівняний період – індекс споживчих цін.

Використовуючи політику доходів і заробітної плати, необхідно враховувати також індикатори, що характеризують їх диференціацію.

Диференціація доходів і заробітної плати дає змогу оцінити соціальні зміни, що відбуваються, рівень соціальної напруженості в суспільстві та визначити характер існуючої політики доходів і заробітної плати.

Досліджуючи **диференціацію доходів населення і зарплати** можна оцінити соціальні зміни, рівень соціальної напруженості та визначити характер політики доходів населення.

Індикаторами диференціації доходів і заробітної плати є:

1. Розподіл населення за рівнем середньодушових доходів – це питома вага населення в тих чи інших заданих інтервалах середньодушових грошових доходів.

2. Розподіл загального обсягу грошових доходів за різними групами населення – це процент загального обсягу грошових доходів, яку має кожна з 20 %-вих (10 %-вих) груп населення.

3. Децильний коефіцієнт диференціації доходів – співвідношення середньодушових грошових доходів, вище і нижче яких знаходяться десяти частки найбільш і найменш забезпеченого населення.

4. Коефіцієнт диференціації заробітної плати – співвідношення найбільшого і найменшого рівнів заробітної плати між галузями, регіонами, професіями, всередині галузей і підприємств і т. д.

5. Найбільш поширеними індикаторами диференціації доходів є коефіцієнт концентрації доходів (індекс Джині) і крива Лоренца, що дозволяють робити висновки про ступінь віддалення від стану рівності в розподілі доходів.

Крива Лоренца – це графік фактичного розподілу доходів між сім'ями з різним достатком порівняно з рівномірним розподілом (рис. 3.1) [20, с. 53]. **Коефіцієнт Джині** відображає розподіл всієї суми доходів населення між окремими його групами. Його величина коливається від 0 до 1. За рівномірного розподілу доходів коефіцієнт наближається до 0. Чим вище значення показника, тобто чим ближче до 1, тим нерівномірніше розподілені доходи в суспільстві.

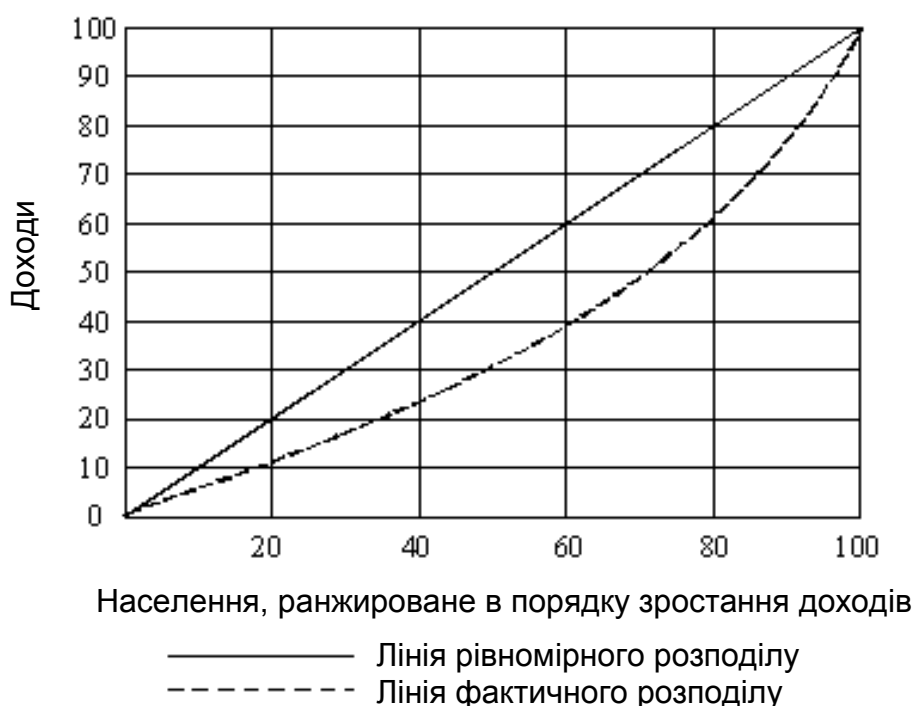

Рис. 3.1. Крива Лоренца

У процесі побудови кривої Лоренца на осях координат з процентною шкалою від 0 до 100 відкладаються накопичені результати розподілів: на горизонтальній осі – особи, що отримують дохід, на вертикальній – отримувані доходи, починаючи від найнижчого і закінчуючи максимально високим. Повну рівність буде представлено прямою, яка йде між осями під кутом в 45° . Ступінь відхилення від 45° є ступенем нерівності в розподілі доходів. Чим більше відхилення кривої Лоренца від діагоналі квадрата, тим більш нерівномірним є розподіл доходів у суспільстві.

Коефіцієнт Джині є відношенням площі сегмента, створеного кривою Лоренца, і лінії рівномірного розподілу до площі трикутника нижче лінії рівномірного розподілу.

З метою одержання повного уявлення про комплексні показники рівня життя населення доцільно розглянути приватні індикатори.

Приватні індикатори рівня життя є натуральними й вартісними показниками рівня споживання окремих товарів і послуг, забезпеченість товарами тривалого користування, житлом, комунально-побутовими зручностями.

Конкретніше до **приватних індикаторів рівня життя** належать такі групи:

соціально-демографічні фактори – тривалість життя населення, динаміка захворюваності, народжуваності, рівень смертності;

показники економічної активності населення – рівень безробіття, міграція населення та її причини;

фактори соціальної напруженості в суспільстві – участь у політичних заходах, страйках, частка тіньової економіки у загальному обсязі ВВП, динаміка злочинності;

показники розбудови соціальної сфери – частка витрат на науку, охорону здоров'я і культуру у ВВП, загальна кількість учнів і студентів, середня кількість учнів на одного викладача;

екологічні фактори – шкідливі речовини в атмосфері, ґрунті, воді, продуктах харчування, частка витрат на екологію у загальному обсязі ВВП, інвестиції, спрямовані на охорону навколишнього середовища та раціональне використання природних ресурсів.

На сучасному етапі економічного розвитку країн особливої уваги набувають демографічні показники народжуваності, смертності та середньої тривалості життя.

Народжуваність – це процес відновлення суспільства за рахунок появи нового життя. Вона визначається за допомогою коефіцієнта народжуваності (розподіл абсолютної кількості немовлят до загальної кількості населення).

Смертність – відношення кількості померлих до загальної кількості населення.

Середня тривалість життя є середньою кількістю років, які повинна прожити новонароджена дитина. У наш час тривалість життя в усіх країнах різна: найвища – у Японії та Ісландії (майже 80 років), найнижча – у Зімбабве (36 років).

Натуральні індикатори безпосередньо характеризують рівень споживання та забезпеченості різноманітними благами. З метою розрахунку рівня задоволення конкретними потребами, можна використовувати кілька показників. Так, щоб охарактеризувати рівень задоволення потреб у продуктах харчування, необхідні дані про кількість споживаних людиною продуктів та їх калорійностей, а також їх порівняння з науково обґрунтованими нормами.

Розглядаючи споживання як натуральний індикатор рівня життя населення, доцільно ознайомитися з деякими його закономірностями. **Споживчі витрати домашніх господарств** включають витрати на придбання споживчих товарів і послуг, незалежно від того, призначені вони для споживання в рамках домогосподарства або поза ним: продукти харчування; непродовольчі товари для особистого споживання; паливо; особисті послуги (оплата житлово-комунальних послуг, витрати на пошиття та ремонт одягу, взуття, електроприладів, плата за навчання, медичні послуги та ін.). Важливим також є розгляд санітарно-епідеміологічних вимог якості життя населення (в тому числі критерії безпеки, фактори середовища проживання людини, гігієнічні та інші нормативи), недотримання яких створює загрозу життю або здоров'ю людини.

Кожен споживач завжди повинен мати свободу вибору альтернативного варіанта задоволення своїх матеріальних і нематеріальних потреб. Це залежить від ступеня задоволення споживачем тими чи іншими благами, тобто від корисності благ.

Вартісні індикатори відображають витрати на задоволення конкретних потреб і їх динаміку. Вони групуються за видами потреб, наприклад витрати на харчування, оплату житла, комунальних послуг, одяг, предмети тривалого користування, відпочинок, задоволення культурних потреб і т. д.

3.3. Теорія і практика оцінки рівня та якості життя населення за кордоном

Проблема підвищення якості життя населення є актуальною в усі часи для всіх країн, незалежно від типу існуючої економічної системи та рівня розвиненості. Тобто питаннями оцінки рівня та якості життя населення в Україні й інших країнах світу вчені й практики займаються вже давно.

Слід зазначити, що країни використовують два підходи для оцінювання рівня та якості життя населення. Мета і призначення цих підходів різні. Перший використовується для оцінювання рівня та якості життя населення в межах країни з метою прийняття державними органами управлінських рішень. За другим підходом оцінка рівня та якості життя населення здійснюється для міжнародних порівнянь з різними країнами світу.

Міжнародна статистика рівня життя почала розвиватися у 1960 році, коли робочою групою ООН була підготовлена доповідь про принципи визначення та виміру рівня та якості життя населення в міжнародному масштабі. Це була перша спроба створення системи показників.

Міжнародне співробітництво є найважливішим кроком для обміну досвідом, технологіями, ресурсами, товарами, робочою силою та ін. Особу принципову важливість зберігають для України Країни СНД. Але не лише з причини розвитку зовнішньоекономічної діяльності, але й як корисна база для порівняння поступу та проблем соціально-економічного розвитку. Країни співдружності мають багато схожих успадкованих від радянських часів макроекономічних та соціальних диспропорцій.

Проведення аналізу основних тенденцій соціально-економічного розвитку країн Співдружності у контексті визначення ефективності національних економік та їх спрямованості на досягнення основної мети сучасного суспільства – підвищення рівня та якості життя населення, дасть змогу визначити пріоритетні напрями соціально-економічних реформ для України.

Оцінюючи рівень соціально-економічного розвитку в колишніх радянських республіках, експерти, в першу чергу, враховують розмір ВВП на душу населення, співвідношення розміру зовнішнього боргу країни і її ВВП, зіставляють статистичні показники щодо рівня та якості життя населення.

Більшість західних експертів на перше місце в рейтингу розвитку п'ятнадцяти колишніх республік СРСР за станом на 2011 рік поставили Естонію (населення – 1,6 млн осіб), яка на той час мала такі показники: ВВП на душу населення в поточних цінах (у доларах США) – 14.836; співвідношення зовнішнього боргу до ВВП – 7,8 %; середня зарплата – 790 доларів США; середня пенсія – 305 доларів США; середня тривалість життя – 75 років; зайнятість населення – 83,5 %; відсоток вступників до вузів випускників школи – 95 %. При тому, що естонські матері в перші 1,5 року після народження отримують допомогу, розмір якої дорівнює їх зарплаті до відходу в декретну відпустку, демографічна ситуація в країні за останні роки значно погіршилася.

Росії західними експертами відведено третє місце в рейтингу розвитку пострадянських країн (населення – 150 млн осіб), яка мала за станом на 2011 рік такі показники: ВВП на душу населення – 10.500 доларів США; співвідношення зовнішнього боргу до ВВП – 12 %; середня зарплата – 700 доларів США; середня пенсія – 250 доларів США; середня тривалість життя – 69 років; зайнятість населення – 93 %; відсоток вступників до вузів випускників школи – 95 %. Велику увагу влада Росії приділяє соціальній сфері – регулярно підвищуються зарплати робітників бюджетної сфери та пенсії, зростають обсяги соціального житла, що будується, зводяться нові заклади здоров'я, культурні та освітні заклади.

Україна в рейтингу розвитку пострадянських республік колишнього СРСР посідає восьме місце (населення приблизно 45 млн осіб) з такими основними показниками: ВВП на душу населення – 3 000 доларів США; співвідношення зовнішнього боргу до ВВП – 41 %; середня зарплата – 280 доларів США; середня пенсія – 150 доларів США; середня тривалість життя – 69 років; зайнятість населення – 92 %; відсоток вступників до вузів випускників шкіл – 97 %.

Тринадцяте місце в рейтингу розвитку експерти відвели Туркменістану (населення – 5,0 млн осіб), показники якого до теперішнього часу такі: ВВП на душу населення – 3.900 доларів США; співвідношення зовнішнього боргу до ВВП – 17 %; середня зарплата – 300 доларів США; середня пенсія – 70 доларів США; середня тривалість життя – 65 років; зайнятість населення – 84 %; кількість сімей з персональними комп'ютерами – 7,5 %; відсоток вступників до вузів випускників шкіл – 18 %.

Туркменістан є закритою від зовнішнього світу країною. Державі належать усі великі промислові підприємства. Але влада постійно вводить різні пільги для населення. Всім власникам автомашин видається безкоштовно 120 – 150 літрів бензину на місяць, газ і електрика подаються до будинку безкоштовно. Існують дотації на хліб, а сіль видається безкоштовно. Проблемою країни є дуже низький рівень охорони здоров'я з причини нестачі кваліфікованих лікарів, а також занадто малий розмір пенсій.

Отже, на прикладі деяких країн пострадянського простору можна констатувати багато схожих невирішених питань щодо рівня життя населення.

У сучасний час розвиток України визначається у загальному контексті Європейської інтеграції з орієнтацією на засади західної культури: парламентаризм, права людини, права національних меншин, лібералізацію, свободу отримання освіти, свободу пересування та інше.

У культурному аспекті європейська інтеграція України є входженням до союзу європейських народів, повернення до європейських політичних і культурних традицій. Перспектива європейської інтеграції є вагомим стимулом для успіху економічної і політичної перебудови.

З метою реалізації стратегічного курсу України на інтеграцію до Європейського Союзу (ЄС) указами Президента України затверджена "Стратегія інтеграції України до Європейського Союзу". Основними напрямками культурно-освітньої і науково-технічної інтеграції визначено впровадження європейських норм і стандартів в освіті, науці й техніці, поширення власних культурних і науково-технічних здобутків у ЄС.

У цьому процесі особливо важливим є здійснення спільних наукових, культурних, освітніх та інших проектів, залучення українських вчених та фахівців до загальноєвропейських програм наукових досліджень. Найважливішою соціокультурною проблемою сьогодення є необхідність реформування системи освіти України, її удосконалення і підвищення рівня якості відповідно до формування позитивних умов індивідуального розвитку людини, її соціалізації.

У зв'язку з цим виникає необхідність визначення та затвердження нормативно-правового забезпечення в галузі освіти з урахуванням вимог міжнародної та європейської систем стандартів та сертифікації.

Пріоритетними напрямками державної політики розвинених країн щодо розвитку освіти є:

формування та захист національних і загальнолюдських цінностей;
постійне підвищення якості освіти, оновлення її змісту та форм організації навчально-виховного процесу, створення рівних можливостей у здобутті вищої освіти громадянам;

постійне вдосконалення освітніх та інформаційних технологій;
підвищення професіоналізму і соціального статусу працівників освіти, посилення їх державної і суспільної підтримки;
розвиток освіти як відкритої державно-суспільної системи.

3.4. Програма підвищення рівня та покращення якості життя населення

Існуванням проблеми покращення добробуту населення в Україні зумовлена необхідність розробки програм щодо підвищення якості життя населення громадян. Відмінними рисами сучасного соціально-економічного розвитку України є:

значний рівень диференціації суспільства, що сприяє надмірному збагаченню незначної частини населення, бідності більшої частини населення та скорочення середнього класу, який є основою та рушійною силою соціально-економічного розвитку;

збільшена питома вага соціальних видатків у державному бюджеті, що є причиною низької економічної активності населення у забезпеченні власного добробуту;

проблеми розвитку соціальної сфери, що спричинені низькою якістю освіти, культурної сфери, житлово-комунальних та медичних послуг.

З метою вдосконалення цих тенденцій в контексті посилення соціальної спрямованості розвитку суспільства необхідно:

вдосконалити власний шлях розвитку;

стимулювати конкурентне середовище з метою підвищення конкурентоспроможності вітчизняних товарів і послуг;

встановлення соціальної справедливості в суспільстві з використанням соціального вирівнювання та податкового регулювання, що сприятиме формуванню середнього класу населення;

підвищення відповідальності кожної людини за забезпечення власного добробуту;

підвищення адресності соціального забезпечення та вдосконалення форм соціального захисту.

Важливим фактором в програмі підвищення якості життя є боротьба з бідністю. В основі державної політики подолання бідності доцільно використовувати комплексні підходи, орієнтовані як на бідні, так і на відносно забезпечені верстви населення.

Стале економічне зростання, що супроводжується всебічним розвитком і максимально повним використанням трудового потенціалу країни, повинно стати метою функціонування держави.

Також не менш важливим є створення механізму подолання тенденції соціальної поляризації суспільства, сприяння зниженню економічної нерівності шляхом запровадження досконалої податкової політики, раціональних соціальних трансфертів, важелів стимулювання малого та середнього бізнесу, легалізації тіньової діяльності. Економічне зростання сприятиме зниженню безробіття та підвищенню доходів населення.

Потребує вдосконалення система соціального страхування, яка повинна запобігати втраті доходу внаслідок безробіття, захворювання чи старості. Це повинно стимулювати населення реєструвати свої доходи і сплачувати внески до пенсійних фондів, забезпечувати необхідний зв'язок між характером трудової діяльності та пенсійним матеріальним забезпеченням. Такі фактори, як підвищення рівня мінімальної заробітної плати, встановлення мінімальної пенсії на рівні прожиткового мінімуму, значне збільшення розмірів різних видів державної допомоги відповідно вплинули на рівень життя громадян.

Державою, насамперед, повинні здійснюватися заходи щодо соціального захисту ветеранів війни та праці, інвалідів, людей похилого віку, сімей з дітьми. Також доцільно значною мірою посилити увагу до осіб з обмеженими фізичними можливостями, створюючи їм максимально сприятливі умови для суспільного життя, зайнятості, запобігання соціальній ізоляції.

Висновки

З метою управління процесом підвищення та покращення життя людей необхідно оцінювати його рівень і якість. Оцінка рівня життя населення країни вимагає кількісної і якісної характеристик. У процесі формування державної соціальної політики особливого значення набуває адекватна оцінка потреб населення та можливостей суспільства їх забезпечити. З цією метою необхідністю стає запровадження у

практику статистичного аналізу та управління, розробки цільових програм системи індикаторів рівня життя населення і соціальних нормативів і стандартів. Це сприятиме налагодженню моніторингу рівня життя населення, а також впливатиме на його зростання як у кількісному, так і в структурно-якісному плані.

Розробка та впровадження державних соціальних програм щодо покращення рівня і якості життя населення сприятиме соціально-економічному розвитку України. Приходимо до висновку, що соціально-орієнтована ринкова модель економіки України потребує поєднання сильної держави і сильного ринку, тому утвердження ринкової орієнтації у сфері економіки повинно відбуватися у взаємодії з відповідним посиленням ролі держави в соціальній сфері. Зазначені завдання соціально-економічного розвитку є засобами для досягнення бажаного стану – зростання суспільного добробуту населення. І від ефективності їх виконання залежатиме результат соціально-економічних перетворень в Україні.

Запитання для самоконтролю

1. Що характеризує рівень життя?
2. Яка основна орієнтація концепції якості життя?
3. У чому причина диференціації доходів населення?
4. У чому полягають особливості системи показників якості життя населення?
5. Що вміщують демографічні параметри?
6. Що означає крива концентрації доходів Лоренца?
7. Як розраховується ІРЛП?
8. Охарактеризуйте індикатори диференціації доходів і заробітної плати.
9. Що відображає коефіцієнт Джині?
10. Які є пріоритетні напрями державної політики розвинених країн щодо розвитку освіти?

Словник основних термінів

Якість життя населення – це ступінь задоволення матеріальних, духовних і соціальних потреб людини.

Концепція якості життя, спрямована на поліпшення життя населення та оснований на тому, що рівень життя, передусім, пов'язується з працею, економічними можливостями людини.

Статистика національного багатства – це система показників, за допомогою яких вимірюють наявні та нагромаджені в країні цінності, призначені для забезпечення безперервності та розширення процесу суспільного відтворення.

Крива Лоренца – це графік фактичного розподілу доходів між сім'ями з різним достатком порівняно з рівномірним розподілом.

Приватні індикатори рівня життя є натуральними й вартісними показниками рівня споживання окремих товарів і послуг, забезпеченість товарами тривалого користування, житлом, комунально-побутовими зручностями.

Народжуваність – це процес відновлення суспільства за рахунок появи нового життя. Вона визначається за допомогою коефіцієнта народжуваності (розподіл абсолютної кількості немовлят до загальної кількості населення).

Смертність – це відношення кількості померлих до загальної кількості населення.

Середня тривалість життя є середньою кількістю років, які повинна прожити новонароджена дитина.

Практичні завдання

Тести

Оберіть єдину правильну відповідь.

1. Концепція якості життя спрямована на:

- а) поліпшення життя населення;
- б) мотивацію до праці;
- в) підвищення рівня зайнятості;
- г) усі відповіді правильні.

2. Крива Лоренца відображає:

- а) фактичний розподіл доходів;
- б) абсолютну рівність доходів;
- в) розподіл трансфертів;
- г) розподіл мінімальних доходів.

3. Які з наведених показників належать до відносних показників оцінки рівня життя населення:

- а) ВВП на душу населення;
- б) індекс споживчих цін;

- в) частка умовно вільної частини сукупного доходу;
- г) співвідношення середньодушового сукупного доходу і прожиткового мінімуму.

4. За методикою ООН індекс розвитку людського потенціалу розраховують на основі таких показників:

- а) рівень інтелекту;
- б) рівень життя;
- в) рівень освіти;
- г) рівень бідності.

5. До основних показників якості життя населення належать такі:

- а) якість харчування;
- б) якість охорони здоров'я;
- в) якість освіти;
- г) усі відповіді правильні.

6. До доходів населення входять такі:

- а) номінальна заробітна плата;
- б) розмір призначеної пенсії;
- в) реальна заробітна плата;
- г) усі відповіді правильні.

7. Приватні індикатори рівня життя є:

- а) натуральними й вартісними показниками рівня споживання окремих товарів і послуг;
- б) тільки натуральними показниками рівня споживання окремих товарів і послуг;
- в) тільки вартісними показниками рівня споживання окремих товарів і послуг;
- г) немає правильної відповіді.

8. До факторів соціальної напруженості в суспільстві належать:

- а) участь у політичних заходах;
- б) частка тіньової економіки у загальному обсязі ВВП;
- в) динаміка злочинності;
- г) усі відповіді правильні.

9. Споживчі витрати домашніх господарств включають:

- а) витрати на придбання споживчих товарів та послуг;
- б) продукти харчування;
- в) особисті послуги;
- г) усі відповіді правильні.

10. Пріоритетними напрямками державної політики розвинених країн щодо розвитку освіти є:

- а) постійне підвищення якості освіти;
- б) постійне вдосконалення освітніх та інформаційних технологій;
- в) підвищення професіоналізму і соціального статусу працівників освіти;
- г) усі відповіді правильні.

Виконайте завдання

Завдання 3.1. На підставі таких даних побудуйте криву Лоренца; чітко позначте точки на кривій Лоренца, через які ви її будували:

Групи сімей, по 20 %	Доходи, у %
Нижча	2
Друга	8
Третя	10
Четверта	15
Вища	65

Які заходи держави у сфері соціальної політики могли б наблизити криву Лоренца до лінії абсолютної рівності?

Завдання 3.2. У таблиці подано один із показників якості життя населення – розмір ВВП на душу населення деяких країн за 2010 р. (тис. \$). Проаналізуйте причини високого ступеня розбіжностей при розрахунку показника у різних країнах. Як можна змінити подібну ситуацію в Україні?

1	Норвегія	84,290
2	Швейцарія	71,530
3	Швеція	50,110
4	Америка	47,390
5	Германія	43,110
6	Франція	42,390
7	Чехія	17,890
8	Росія	9,900
9	Білорусь	5,950
10	Китай	4,270
11	Туркменістан	3,790
12	Україна	3,000
13	В'єтнам	1,160

Завдання 3.3. "Чим нижче коефіцієнт Джіні, тим більшою мірою можна стверджувати, що розподіл доходів здійснюється в умовах досконалої конкуренції". Чи згодні ви з цим твердженням? Аргументуйте свою відповідь.

4. Трудові ресурси і зайнятість населення

Мета – розкриття сутності та економічної природи трудових ресурсів; аналіз основних видів зайнятості та безробіття.

Основні питання, що розглядаються:

- 3.1. Економічна природа трудових ресурсів.
- 3.2. Фази відтворення та система балансів трудових ресурсів.
- 3.3. Соціальна сутність зайнятості.
- 3.4. Проблеми безробіття.

Професійні компетентності, що формуються за темою:

вміння надавати характеристику економічно активному та економічно неактивному населенню; розуміти економічну природу трудових ресурсів; вміння аналізувати фази відтворення та систему балансів трудових ресурсів; здатність класифікувати види зайнятості за різними ознаками; знати соціальну сутність зайнятості; вміння робити порівняльний аналіз основних видів безробіття; здатність аналізувати основні дії держави щодо політики в сфері зайнятості населення.

Ключові терміни: трудовий потенціал; трудові ресурси; відтворення робочої сили; фази відтворення робочої сили; баланс трудових ресурсів; трудовий потенціал підприємства; зайнятість; види безробіття; рівень безробіття.

4.1. Економічна природа трудових ресурсів

В умовах сучасного розвитку суспільства актуальним стає питання щодо сутності трудового потенціалу, проблем його формування та вдосконалення механізму функціонування ринку праці.

Під *потенціалом* взагалі маються на увазі можливості індивіда, підприємства та суспільства взагалі, які ще не виявилися, але можуть бути використані для вирішення різноманітних питань.

Взагалі трудовий потенціал відображає можливості участі працівників у суспільно корисній діяльності та характеристику їх якостей (здібностей, ставлення до праці, творчої активності, ініціативності, можливостей і готовності працювати).

Трудовий потенціал – це сукупна чисельність громадян працездатного віку, які за наявності таких ознак, як стан здоров'я, психофізіологічні особливості, рівень освіти, інтелектуальний рівень здатні та мають намір працювати.

Виходячи зі здатності працювати трудовий потенціал можна поділити на працездатне та непрацездатне населення. Непрацездатними особами в працездатному віці є інваліди першої та другої груп, а працездатними особами в непрацездатному віці – підлітки і працюючі пенсіонери за віком.

Категорією ринкової економіки є поняття "трудові ресурси", яке вміщує широку інформативність і дає змогу використовувати його як ефективний інструмент державного регулювання ринку праці.

Трудові ресурси є особистою формою вираження людських ресурсів. Характерною рисою людських ресурсів є те, що вони водночас є і ресурсами економічного розвитку, і людьми, що споживають матеріальні блага і послуги.

Трудові ресурси – це працездатне населення, яке володіє фізичними та розумовими здібностями й знаннями, необхідними для здійснення суспільно корисної діяльності.

До трудових ресурсів відносять:

- населення в працездатному віці, крім непрацюючих інвалідів 1-ї та 2-ї груп та непрацюючих осіб, що одержують пенсію на пільгових умовах;
- працюючі особи пенсійного віку;
- працюючі особи віком до 16 років.

Згідно з українським законодавством молоді люди віком від 15 років можуть бути прийняті на роботу у вільний від навчання час на неповний робочий день у разі згоди роботодавців з батьками.

Усе населення, відповідно до рекомендацій МОП, поділяється на економічно активне й економічно неактивне.

Економічно активне населення – це частина населення, яка зайнята суспільно корисною працею, а саме виробництвом товарів і наданням послуг. Економічно активне населення складається із зайнятих і безробітних, що тимчасово не мають роботи, але прагнуть її одержати.

До цієї групи населення належать особи у віці 15 – 70 років. Вони можуть виконувати роботу за наймом, одержуючи заробітну платню або працювати самостійно. До економічно активного населення також належать члени домашнього господарства, що працюю без оплати праці, зайняті в особистому підсобному сільському господарстві, а також тимчасово відсутні на роботі.

Економічно неактивне населення – це та частина населення, яка не входить до складу трудових ресурсів. До цієї категорії належать: учні, студенти, що навчаються в навчальних закладах на денній основі; пенсіонери; особи, що одержують пенсію у зв'язку з інвалідністю; особи, що зайняті домашнім господарством, доглядом за дітьми, хворими; особи, що припинили роботи з причини неможливості її знайти; інші особи, яким немає необхідності працювати.

Кожний працездатний громадянин прагне забезпечити гідний рівень життя собі та своїй родині. Для цього необхідно працювати, тобто мати пристойний заробіток за висококваліфіковану працю. Тоді людина зможе задовольнити потреби своєї родини у різноманітних соціальних благах, серед яких: раціональне харчування, житло, оздоровлення, отримання освіти, народження й виховання дітей та багато іншого.

Але в транзитивній економіці інститути ринку праці мають не досить сформований характер. Формування нових інститутів ринку праці повинне спиратися на соціально-економічну ефективність державної політики. Тобто ефективна зайнятість для основної активної частини населення, практично означає можливість забезпечення високої якості життя без допомоги держави.

У країнах з транзитивною економікою основні перетворення на ринку праці повинні торкнутися таких інститутів, як ринок праці, право на працю, інститут працевлаштування, інститут соціального забезпечення. Особливості розвитку інституціональних форм на ринку праці пояснюється національними особливостями інституціонального та соціально-економічного середовища ринку праці.

3.2. Фази відтворення та система балансів трудових ресурсів

Ефективне використання трудових ресурсів у процесі виробництва матеріальних і нематеріальних благ та послуг передбачає їх відтворення, що взаємозв'язане з відтворенням суспільного продукту.

Відтворення робочої сили – це відтворення самого носія робочої сили, а саме підтримання і відновлення фізичних і розумових здібностей людей до праці, та тих відносин що виникають у процесі її відтворення щодо найму, ринку праці та зайнятості. Також процес відтворення робочої сили включає її розподіл у галузях і сферах народного господарства та використання в процесі виробництва.

В економічній науці процес відтворення трудових ресурсів поділено на окремі фази, до яких належать: фаза формування, фаза розподілу й перерозподілу, фаза обміну та фаза використання.

1. До основних факторів **фази формування робочої сили** належать такі:

природне відтворення, а саме народженням людей та досягнення ними працездатного віку, включаючи якісне вдосконалення робочої сили; відновлення здатності до праці працівників. З цією метою їм необхідні продукти харчування, житло, одяг та інше; одержання кожною людиною освіти та певної трудової кваліфікації.

2. Основними характеристиками **фази розподілу й перерозподілу** трудових ресурсів є:

розподіл їх за видами робіт і родом діяльності;
розподіл робочої сили за підприємствами та регіонами країни;
розподіл трудових ресурсів відповідно до статі, віку, рівня освіти і здоров'я;

перерозподіл (рух) робочої сили відповідно до попиту і пропозиції на ринку праці.

3. **Фаза обміну** є з'єднанням робочої сили із засобами виробництва. Суб'єктами такого обміну виступають: роботодавець (власник бізнесу) та робітник (власник робочої сили).

4. Основною характеристикою **фази використання** є споживання робочої сили, тобто використання економічно активного населення на підприємствах, в організаціях і в економіці загалом. На фазі використання однією з основних проблем є забезпечення зайнятості населення та ефективне використання трудових здібностей працівників.

Типи відтворення робочої сили поділяють на екстенсивний та інтенсивний.

Екстенсивне відтворення – це збільшення загальної чисельності трудових ресурсів у країні, але без зміни їх якісних характеристик.

Інтенсивне відтворення – це відтворення робочої сили, що пов'язане зі зміною її якісних характеристик. Воно зумовлене зростанням рівня освіти та кваліфікації працівників, їх фізичних та розумових здібностей.

На відтворення трудового потенціалу України впливають такі негативні фактори, як скорочення чисельності населення та погіршення стану здоров'я людей. Тому найважливішими проблемами на ринку праці України в умовах реалізації інноваційної стратегії розвитку, насамперед, становляться збереження та розвиток трудового потенціалу країни.

Важливого значення в умовах розвитку сучасних економічних систем набуває планування трудових ресурсів. Основним інструментом здійснення цього процесу є система балансів трудових ресурсів.

Баланс трудових ресурсів – це система взаємозв'язаних показників, що характеризують формування та розподіл трудових ресурсів. Цей баланс має дві частини: ресурсну, що складається з трудових ресурсів і розподільну, яка включає розподіл трудових ресурсів.

Існуюча **система балансів трудових ресурсів** в Україні включає такі:

зведений баланс робочих місць і трудових ресурсів;

розрахунковий баланс додаткової потреби в робітниках різних професій та джерел їх забезпечення;

балансовий розрахунок потреби в підготовці кваліфікованих робітників;

баланс розрахунків потреби у професіоналах, фахівцях;

міжгалузевий баланс затрат праці;

баланс робочого часу.

Дослідити ефективність використання трудових ресурсів можна використовуючи різні критерії та показники. Такі критерії оцінки використання трудових ресурсів відрізняються на різних рівнях управління.

Трудовий потенціал працівника є його трудовою дієдатністю та ресурсними можливостями у сфері праці.

На рівні підприємства використання робочої сили можна характеризувати за допомогою таких показників: продуктивність праці; рівень використання фонду робочого часу; рівень дисципліни; загальна кількість працівників, зайнятих ручною працею; якісна відповідність працюючих робітників вимогам виробництва та зайнятим посадам; кількість працівників, що вивільнені з виробництва.

Трудовий потенціал підприємства – це гранична величина можливості участі працівників у виробництві з урахуванням рівня їхніх професійних знань, психофізичних характеристик, накопиченого досвіду при наявності необхідних організаційно-технічних умов. **Трудовий потенціал підприємства** складається з трудових потенціалів окремих працівників.

Трудовий потенціал суспільства характеризується узагальненими показниками, серед яких: здоров'я, організованість, рівень освіти, творчий потенціал та активність, моральність.

Розвиток трудового потенціалу є процесом стратегічних змін основних кількісно-якісних характеристик трудового потенціалу з метою забезпечення найбільш повної реалізації та його ефективного використання.

При розгляді економічного змісту поняття трудового потенціалу підприємства доцільно виділити такі параметри трудового потенціалу колективу підприємства:

1. Виробничі складові трудового потенціалу:

чисельність працівників;

кількість годин робочого часу, які є можливість відпрацювати за нормального рівня інтенсивності праці;

професійно-кваліфікаційний рівень;

творча активність.

2. Соціально-демографічні складові трудового потенціалу:

статевовікова структура;

стан здоров'я;

рівень освіти;

сімейна структура.

Існують ще кількісні показники, за допомогою яких визначають деякі якісні характеристики трудового потенціалу. Так, для оцінювання рівня кваліфікації використовують показник середнього розряду робітників, для оцінювання стану здоров'я є показники частоти і важкості захворювань на 100 працівників.

4.3. Соціальна сутність зайнятості

Як соціально-економічна категорія **зайнятість** є сукупністю економічних, соціальних, правових та інших відносин, що пов'язані з забезпеченням працездатного населення робочими місцями та їх участю

в суспільно корисній діяльності, яка приносить їм заробіток або дохід. Зайнятістю визначається діяльність, яка базується на праві вільного володіння своєю здатністю до праці і права власності на засоби виробництва для її здійснення.

До складу зайнятого населення не включаються ті особи, які виконують неоплачувану громадську роботу, займаються добровільною діяльністю або виконують тільки домашні обов'язки.

До зайнятого населення належать громадяни України, які проживають на її території на законних підставах, а саме:

працюють за наймом на підприємствах, установах та організаціях всіх форм власності, міжнародних та іноземних організаціях в Україні та за її межами;

працівники, які самостійно забезпечують себе роботою (зайняті індивідуальною трудовою або творчою діяльністю, члени кооперативів, фермери);

обрані або призначені на платних посадах в органах державної влади, управління;

громадяни, що служать у Збройних силах України, органах національної безпеки, внутрішніх справах та ін.;

особи, що проходять професійну підготовку та підвищення кваліфікації з відривом від виробництва;

громадяни інших держав, які працюють, тимчасово перебуваючи в Україні і виконують функції, не пов'язані із забезпеченням діяльності посольств і місій.

У сучасних умовах розвитку української економіки, основним напрямом управління формуванням і розвитком населення є державна демографічна політика, що впливає на забезпеченість працівників робочими місцями.

Демографічна політика є системою політичних, економічних і соціальних цілей, різноманітних заходів, що направлені на досягнення спланованого населенням на довгострокову перспективу типу відтворення.

Ця політика є складовою частиною соціально-економічної політики держави. В Україні основними напрямками демографічної політики є:

створення умов для нормалізації структури населення;

реалізація комплексу заходів щодо охорони здоров'я;

сприяння підвищенню тривалості життя;

стимулювання підвищення рівня народжуваності;
сприяння формування сімей та сімейних відносин;
аналіз причин смертності, сприяння зниженню рівня цього показника;

контроль за вимогами щодо стану навколишнього середовища, умов праці, якості продуктів харчування тощо.

Зайнятість за соціальною належністю можна класифікувати так: робітники; керівники; професіонали, фахівці, технічні службовці; фермери; підприємці.

Важливим завданням соціально-економічної політики держави є досягнення повної та ефективної зайнятості. В економічній літературі виділяють *повну, ефективну та раціональну* види зайнятості.

За формами реалізації робочого часу зайнятість буває повна і неповна.

Повна зайнятість – це створення матеріально-технічних і соціально-економічних умов, які б забезпечили можливість працевлаштування працездатного населення. Повна зайнятість забезпечується при природному рівні безробіття.

Повна зайнятість є основою ефективного використання трудового потенціалу суспільства.

Неповна зайнятість – це зайнятість протягом неповною робочого часу або з неповною оплатою.

Неповна зайнятість може бути *явною* або *прихованою*.

Залежно від причин зайнятості на режимах неповного робочого часу розрізняють *вимушену* та *добровільну* неповну зайнятість.

Ефективна зайнятість – це зайнятість, що забезпечує ринкову рівновагу на ринку праці, тобто коли наявна кількість робочих місць відповідає кількості робочої сили.

Раціональну зайнятість визначає ефективність трудової діяльності, співвідношення повної та ефективної зайнятості. Її можна визначити такими показниками: суспільною корисністю праці; оптимальністю суспільного поділу праці; кількісною і якісною відповідністю робочих місць і працівників; економічною доцільністю робочих місць.

За статусом діяльності розрізняють *первинну* та *вторинну* зайнятість.

Первинна зайнятість – це зайнятість на основному місці роботи, тобто там, де знаходиться трудова книжка.

Вторинна зайнятість – це добровільна додаткова діяльність осіб, які вже мають основну роботу.

Існує ще класифікація зайнятості **за галузевою та територіальною належністю**.

Класифікація зайнятості *за галузевою належністю*:

кількість зайнятих у сфері матеріального виробництва;

зайняті у невиробничій сфері;

кількість зайнятого населення в окремих великих галузях.

За територіальною належністю зайнятість розраховується за окремими регіонами та в економічних районах.

4.4. Проблеми безробіття

Безробіття є досить складним економічним і соціальним явищем, за якого частина працездатного населення не може знайти роботу.

У визначенні МОП безробітними є особи у віці 15 – 70 років (як зареєстровані, так і незареєстровані в державній службі зайнятості), які не мають роботи, але шукають її та готові приступити до роботи протягом наступних двох тижнів.

Факторами, що сприяють безробіттю можуть бути такі:

відсутність стану рівноваги на ринку праці, а саме відсутність попиту на деякі професії;

негнучкість ставок заробітної плати;

інфляційні процеси;

відсутність мобільності робочої сили;

різноманітні структурні зрушення в економіці;

демографічні зміни в складі робочої сили;

сезонність ріней виробництва деяких галузей економіки.

Залежно від факторів, що спричинили появу або зростання безробіття, існує декілька його різних видів.

Перш за все розрізняють відкрите й приховане безробіття.

Відкрите безробіття – наявність явно незайнятого населення.

Приховане безробіття – існування формально зайнятого населення.

В економічній літературі виділяють такі види безробіття: фрикційне, структурне, циклічне, сезонне, інституційне.

Фрикційне безробіття існує тоді, коли люди переміщуються з одного місця роботи на інше, тобто знаходяться деякий час у пошуку

роботи. Причиною існування такої форми безробіття є постійний зв'язок між звільненням з одного підприємства і найманням працівників на інші підприємства, тобто рух працівників з одних галузей в інші.

Цей вид безробіття існує завжди в умовах функціонування ринкової економіки. Робітники можуть змінювати роботу добровільно або шукати роботу вперше.

З наявністю структурних зрушень в економіці пов'язане існування **структурного безробіття**. До таких зрушень можуть належати: заміна застарілих виробництв новими, переорієнтація виробництва, закриття шкідливих підприємств. Негативним наслідком існування такого виду безробіття є те, що працівники, що втратили роботу в одних галузях економіки, не можуть бути використані в інших галузях у зв'язку невідповідності їх кваліфікації тим робочим місцям, що пропонуються.

Циклічне безробіття – це таке безробіття, яке знаходиться в процесі постійних змін за своїми масштабами, складом, тривалістю; воно залежить від циклічних коливань в економіці. Рівень циклічного безробіття є максимальним під час спаду виробництва і мінімальним під час підйому.

Сезонне безробіття розповсюджене серед видів виробництва, що мають сезонний характер, і в яких протягом року здійснюються різкі коливання попиту на працю (наприклад, сільське господарство).

Безробіття, що породжується правовими нормами, які впливають на попит і пропозицію праці, називають **інституційним безробіттям**. Серед факторів, що можуть спричинити цей вид безробіття такі: недосконала податкова система, низький рівень мінімальної заробітної плати.

Коли в економіці існує повна зайнятість, рівень безробіття дорівнює сумі фрикційного і структурного безробіття.

Такий рівень безробіття називається природним.

Отже, **природний рівень безробіття** визначає такий його рівень, за якого фактори, що змінюють ціни та заробітну плату, знаходяться в рівновазі [13, с. 27].

З метою розрахунку поширеності безробіття серед економічно активного населення економісти застосовують відносний показник – рівень безробіття. Він розраховується як відношення чисельності безробітного населення до чисельності економічно активного населення (формула 4.1).

$$P_6 = \frac{Ч_6}{Ч_{\text{еан}}}, \quad (4.1)$$

де P_6 – рівень безробіття;

$Ч_6$ – чисельність безробітного населення;

$Ч_{\text{еан}}$ – економічно активне населення.

У сучасній економіці України складовою управління розвитком суспільства постає державне регулювання зайнятості з метою забезпечення сталого економічного зростання країни. У зв'язку з цим виділяють такі пріоритетні напрями державного регулювання зайнятості населення.

Принципи та мета, основні напрями державної політики у сфері зайнятості населення України викладені в статті 15 Закону України "Про зайнятість населення" від 5.07.2012 р. Головними серед них є такі:

1. Державна політика зайнятості населення базується на принципах: пріоритетності забезпечення повної, продуктивної та вільно обраної зайнятості; відповідальності держави за реалізацію політики зайнятості; забезпечення рівних можливостей населення у реалізації конституційного права на працю; забезпечення соціального захисту населення від безробіття; сприяння ефективному використанню трудового потенціалу.

2. Метою державної політики у сфері зайнятості населення є: забезпечення рівних можливостей права на працю; підвищення професійного рівня працездатного населення відповідно до суспільних потреб; сприяння зайнятості населення; забезпечення економіки кваліфікованими кадрами; збалансування попиту на робочу силу та ін.

3. Основними напрямами державної політики у сфері зайнятості населення є: сприяння створенню нових робочих місць; задоволення попиту пріоритетних галузей економіки у висококваліфікованих працівниках; мотивація до легальної і продуктивної праці; сприяння підприємствам у професійному розвитку працівників; забезпечення ефективного та цільового використання коштів, спрямованих на реалізацію державної політики у сфері зайнятості населення та ін.

Якщо перелічені принципи, мета та основні напрями державної політики будуть додержуватись державними органами виконавчої влади, в перспективі це дасть змогу не тільки вдосконалити державну політику щодо зайнятості населення, але й покращити рівень і якість життя населення взагалі.

Висновки

На сучасному етапі розвитку державне регулювання зайнятості населення стає одним з основних факторів забезпечення сталого економічного зростання України. Причиною є те, що розвиток економіки держави визначається наявністю трудового потенціалу, його здатністю до ефективної праці, наявністю умов для її здійснення.

Аналізуючи сучасний стан в області праці та зайнятості в Україні, що був спричинений економічною кризою, можна визначити необхідність державного регулювання зайнятості, яке має бути спрямовано на проведення економічної політики в інтересах зайнятості та регулювання безробіття. У контексті забезпечення зростання економіки України мають бути взяті за основу пріоритетні напрями державного регулювання зайнятості населення щодо створення нових і збереження існуючих робочих місць, підтримки і захисту безробітних. Ці напрями мають бути спрямовані на вирішення проблем забезпеченості населення робочими місцями за окремими регіонами країни з урахуванням збалансованості регіональної політики.

Запитання для самоконтролю

1. Як ви розумієте сутність трудового потенціалу?
2. Назвіть фази відтворення трудових ресурсів.
3. У чому полягає сутність відтворення робочої сили?
4. Яке населення вважається економічно неактивним?
5. Що таке демографічна політика?
6. У чому різниця між інтенсивним та екстенсивними типами відтворення робочої сили?
7. Який тип відтворення є найбільш ефективним?
8. Охарактеризуйте види зайнятості.
9. Які існують проблеми зайнятості в Україні?
10. Які є основні напрями державної політики у сфері зайнятості?

Словник основних термінів

Трудовий потенціал – це сукупна чисельність громадян працездатного віку, які за наявністю таких ознак, як стан здоров'я, психофізіологічні особливості, рівень освіти, інтелектуальний рівень здатні та мають намір працювати.

Трудові ресурси – це працездатне населення, яке володіє фізичними та розумовими здібностями й знаннями, необхідними для здійснення суспільно корисної діяльності.

Економічно активне населення – це частина населення, яка зайнята суспільно корисною працею, а саме виробництвом товарів і наданням послуг.

Економічно неактивне населення – це та частина населення, яка не входить до складу трудових ресурсів.

Відтворення робочої сили – це відтворення самого носія робочої сили (а саме підтримання і відновлення фізичних і розумових здібностей людей до праці) та тих відносин, що виникають у процесі її відтворення (щодо найму, ринку праці та зайнятості).

Екстенсивне відтворення – це збільшення загальної чисельності трудових ресурсів у країні, але без зміни їх якісних характеристик.

Інтенсивне відтворення – це відтворення робочої сили, що пов'язане зі зміною її якісних характеристик. Воно зумовлено зростанням рівня освіти та кваліфікації працівників, їх фізичних та розумових здібностей.

Баланс трудових ресурсів – це система взаємозв'язаних показників, що характеризують формування та розподіл трудових ресурсів.

Трудовий потенціал підприємства – це гранична величина можливості участі працівників у виробництві з урахуванням рівня їхніх професійних знань, психофізичних характеристик, накопиченого досвіду при наявності необхідних організаційно-технічних умов. *Трудовий потенціал підприємства* складається з трудових потенціалів окремих працівників.

Зайнятість є сукупністю економічних, соціальних, правових та інших відносин, що пов'язані з забезпеченням працездатного населення робочими місцями та їх участю в суспільно корисній діяльності, яка приносить їм заробіток або дохід.

Безробіття є досить складним економічним і соціальним явищем, за якого частина працездатного населення не може знайти роботу.

Практичні завдання

Тести

Оберіть єдину правильну відповідь.

1. До основних факторів фази формування робочої сили належать такі:

а) природне відтворення;

б) відновлення здатності до праці працівників;

в) одержання кожною людиною освіти та певної трудової кваліфікації;

г) усі відповіді правильні.

2. Основними характеристиками фази розподілу й перерозподілу трудових ресурсів є:

а) розподіл їх за видами робіт і родом діяльності;

б) розподіл робочої сили за підприємствами та регіонами країни;

в) розподіл трудових ресурсів відповідно до статі, віку, рівня освіти і здоров'я;

г) усі відповіді правильні.

3. Поняття трудового потенціалу працівника та трудового потенціалу підприємства:

а) доповнюють одне одного;

б) є прямо протилежними;

в) є одним і тим же;

г) немає правильної відповіді.

4. Існуюча система балансів трудових ресурсів в Україні включає такі:

а) зведений баланс робочих місць і трудових ресурсів;

б) балансовий розрахунок потреби в підготовці кваліфікованих робітників;

в) баланс розрахунків потреби у професіоналах, фахівцях; міжгалузевий баланс затрат праці;

г) усі відповіді правильні.

5. Право громадян України на соціальний захист гарантується:

а) загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням;

б) добровільним соціальним страхуванням;

в) індивідуальним та груповим добровільним соціальним страхуванням;

г) корпоративним соціальним страхуванням.

6. Не можна віднести до показників соціальної ефективності суспільного виробництва:

а) рівень життя населення;

б) розмір національного доходу на душу населення;

в) рівень продуктивності праці у сфері матеріального виробництва;

г) частка фонду споживання в національному доході.

7. Раціональну зайнятість можна визначити такими показниками:

а) кількісною і якісною відповідністю робочих місць і працівників;

б) суспільною корисністю праці;

- в) економічною доцільністю робочих місць;
- г) усі відповіді правильні.

8. Серед факторів, що можуть спричинити інституційний вид безробіття такі:

- а) недосконала податкова система;
- б) низький рівень життя;
- в) висока смертність населення;
- г) усі відповіді правильні.

9. До соціально-демографічні складові трудового потенціалу належать такі:

- а) статевовікова структура;
- б) стан здоров'я;
- в) рівень освіти;
- г) усі відповіді правильні.

10. У кожній країні фрикційне безробіття:

- а) існує в будь-який період часу;
- б) не існує взагалі;
- в) існує тільки в умовах кризи;
- г) немає правильної відповіді.

Виконайте завдання

Завдання 4.1. Визначте рівень безробіття у національній економіці за таких умов: чисельність населення 50 млн осіб; населення у віці до 16 років, а також особи, що перебувають у тривалій ізоляції – 12 млн; природний ВВП – 470 млрд грн, природна норма безробіття – 6 %; фактичний ВВП становить 90 % природного ВВП; особи, що вибули зі складу робочої сили – 13 млн. Поясніть, яким чином існуючий рівень безробіття в країні впливає на рівень добробуту населення?

Завдання 4.2. Ринок праці характеризується такими показниками: чисельність населення 50 млн осіб, економічно активне населення складає 80 %, рівень зайнятості у загальній чисельності економічно активного населення – 90 %, природний рівень безробіття – 6,0 %. Обчисліть циклічний рівень безробіття. Проаналізуйте, як різні види безробіття впливають на добробут населення.

Завдання 4.3. У таблиці подано один з показників якості життя населення – розмір ВВП на душу населення деяких країн за 2010 р. (тис. \$). Проаналізуйте причини високого ступеня розбіжностей при розрахунку показника у різних країнах. Як можна змінити подібну ситуацію в Україні?

1	Норвегія	84,290
2	Швейцарія	71,530
3	Швеція	50,110
4	Америка	47,390
5	Германія	43,110
6	Франція	42,390
7	Чехія	17,890
8	Росія	9,900
9	Білорусь	5,950
10	Китай	4,270
11	Туркменістан	3,790
12	Україна	3,000
13	В'єтнам	1,160

5. Соціальні умови життєдіяльності населення

Мета – визначення природи соціальних потреб людини та суспільства, дослідження соціальних і природних умов життєдіяльності населення; формування в студентів знань сутності й значення якості трудового життя працівників.

Основні питання, що розглядаються:

- 5.1. Соціальні потреби людини та суспільства.
- 5.2. Поняття соціальних умов життєдіяльності населення.
- 5.3. Поняття "якість трудового життя" та основні напрями його вдосконалення.
- 5.4. Фактори, які впливають на якість трудового життя.

Професійні компетентності, що формуються за темою:

здатність студентів до визначення природи соціальних потреб людей та суспільства; визначення мети володіння категоріальним апаратом теми; вміння аналізувати класифікацію соціальних потреб; здатність складання уявлення про концепцію якості трудового життя;

знання напрямів удосконалення якості трудового життя; вміння аналізувати стан та рівень соціального забезпечення суспільства.

Ключові терміни: соціальні потреби; рівень життя; суспільні потреби; показники оцінки добробуту населення; соціальні умови життєдіяльності; якість трудового життя; стимулювання; мотивація; фактори якості праці; якісні характеристики робітника.

5.1. Соціальні потреби людини та суспільства

Відомо, що задоволення потреб є метою діяльності людини та суспільства. Важливість дослідження потреб у соціальній сфері зумовлена тим, що вони є основою вчинків. Соціальні потреби людини різноманітні за своєю природою і пов'язані з різними сферами суспільної діяльності.

Згідно з класифікацією потреб людини, вони поділяються на біологічні і соціальні. **Біологічні потреби** характеризують більшою мірою фізіологічні потреби людей, **соціальні** виникають тільки за умов існування суспільства. **Соціальні потреби** створюються на базі головних особливостей суспільства, що кардинально відрізняють його від природи, праці і мислення.

Через те, що людина є не лише біологічною істотою, але і суб'єктом соціального та суспільного життя, більшість її потреб породжені тим, що вона живе в оточенні людей, спілкується з іншими людьми. На відміну від фізичних соціальні потреби не надаються природою, не закладаються від народження, а отримуються в ході становлення людини як особистості й розвитку її громадських зв'язків.

До **соціальних потреб** відносяться: потреби в соціальних зв'язках, спілкуванні, необхідність участі в громадській діяльності, потреби в любові, дружбі, турботі про інших і увазі до себе, потреба у самовираженні, прагнення до забезпечення соціальних прав. Соціальні потреби такого типу задовольняються або нормами і правилами, прийнятими в суспільстві, національному, професійному, віковому середовищі, або статутними правилами громадських організацій, або державним законодавством.

Соціальні потреби є зокрема бажанням людей подобатися іншим і задовольняти потребу в самовираженні на робочому місці. Реалізація цих потреб відбувається через входження у формальні і неформальні робочі групи, шляхом співпраці з іншими працівниками та активної участі

в різноманітній спільній діяльності. Якщо для людини така потреба пріоритетна, вона сприймає роботу як належність до колективу та можливість встановити дружні стосунки з колегами через різні форми партнерства, створення умов для спілкування на роботі [16, с. 86–87].

Потреби в соціальних зв'язках – це велика кількість потреб людини, пов'язана із місцем у соціальному середовищі, що включає сім'ю, друзів, колег, які виникають в результаті потреби у спілкуванні з іншими людьми, у прагненні зайняти певне соціальне положення та ін. Шляхом взаємодії та спілкування індивід відчуває себе часткою великого колективу, частиною суспільства.

Потреба в пошані – це потреба або бажання людини обійняти найбільш престижну посаду або отримати роботу у відомій компанії.

З позиції теорії добробуту потреба в пошані не завжди раціональна, тому що людина згодна отримувати менший дохід заради обіймання хоча і нижче оплачуваної, але більш престижної посади. Однак доцільно зазначити, що така потреба у більшості випадків виникає у керівників або творчих людей, чиї базові потреби задоволені.

Потреба в самовираженні – це найвища потреба індивіда, яка відображає прагнення до самореалізації в певній сфері та отримання влади над іншими людьми з метою досягнення кінцевих результатів діяльності та реалізації свого творчого потенціалу [17, с. 89–94].

У зв'язку з тим, що у суспільстві об'єктивно діє закон підвищення потреб, процес виробництва товарів та надання послуг завжди ініціює і нові потреби.

Потреби найтіснішим чином пов'язані зі способом життя і рівнем життя. Якість життя є не стільки об'єктивним показником рівня соціально-економічного добробуту суспільства, скільки суб'єктивною оцінкою людьми особливостей зміни умов життєдіяльності і способів їх взаємодії з навколишнім соціоприродним світом.

По-перше, коло потреб характеризує життя людей з позицій їх бажань, спрямувань, інтересів. Адже потреби можуть бути і піднесеними, і низинними, і раціональними, і ірраціональними, і шкідливими. По-друге, рівень життя – це передусім рівень задоволення потреб людини та суспільства. Таким чином, необхідно розрізняти **реальні** і **нормативні потреби**.

Реальна потреба – це запит конкретних людей або груп людей на отримання певної кількості благ і послуг. Наприклад, якщо людина бажає мати два костюми і чотири пари взуття, то це і є його реальна потреба.

Нормативна потреба характеризує нормативний рівень задоволення цієї реальної потреби, є нормою споживання, встановленою на основі аналізу, розрахунку, досвіду, обліку можливостей. Наприклад, вчені економісти можуть встановити, що людина нормально забезпечена одягом і взуттям, якщо він має три костюми і три пари взуття, оновлюючи костюми раз в три роки, а взуття щорічно.

Велику різноманітність потреб необхідно структурувати, виділивши види потреб. Передусім слід розрізняти **особисті (індивідуальні), сімейні, колективні (групові), громадські (державні) потреби**. Кожен з цих видів характеризується наявністю суб'єкта потреб, людей, від імені яких така потреба виходить, чиї інтереси вона відбиває.

Залежно від термінів виникнення (задоволення) розрізняють поточні і перспективні, короткострокові і довгострокові потреби.

У міру важливості виділяють первинні (наполегливі, життєві) і другорядні (побічні) потреби. Розглянемо дещо детальніше і конкретизуємо окремі види соціальних потреб.

Особисті потреби поширюються на живлення, одяг, взуття, житло, предмети домашнього вжитку, побутові послуги, духовні, культурні цінності, освіту, охорону здоров'я, працю і відпочинок, інформацію, комунікації, захист прав. Особисті потреби поділяються на насичувані і ненасичувані або важко насичувані. Цілком зрозуміло, що потреба в живленні насичувана, потреба в одязі – менш насичувана, потреба в багатстві – ще менш насичувана. Потреба в охороні здоров'я, наприклад, не має чітко вираженої межі, оскільки повинна задовольнятися протягом усього життя людини в разі необхідності.

Сімейні потреби – це сукупність потреб усіх членів сім'ї, які за видами і структурою близькі до особистих, але у сім'ї виникають додаткові потреби, обумовлені сімейним життям. Зростає додаткова потреба в житлі, предметах господарського вжитку, доводиться поєднувати різнорідні потреби чоловіка і дружини, з'являється потреба в засобах догляду за дітьми. В той же час завдяки спільному господарюванню загальна потреба сім'ї може бути менше суми особистих потреб її членів, адже низка предметів побуту використовується спільно.

Потреби соціальних груп – це загальна потреба людей, що об'єдналися за спільними інтересами.

Інший вид колективних потреб – **потреби виробничих колективів**. Окрім потреб працівника як людини, в колективі виникають

загальні соціальні потреби. Виникає необхідність в колегіальному розгляді єдиних проблем, невиробничому спілкуванні, подоланні міжособових конфліктів, наданні окремих послуг на колективній основі, створенні необхідних умов праці і відпочинку.

У цілому, формування соціальних груп, держави, суспільства приводить до виникнення громадських (суспільних) потреб.

Громадські потреби частково представлені у вигляді державних, національних, територіальних, релігійних, історичних. До них відносяться: потреби в безпеці, охороні громадського порядку, правовому захисті, збереженні національної культури і національних традицій, охороні пам'яток, відновленні довкілля, залученні до цінностей світової цивілізації, запобіганні соціальним конфліктам, підтримці миру. До громадських слід віднести і потреби в охороні материнства і дитинства, соціальній підтримці інвалідів і престарілих.

Більш широка класифікація до громадських зараховує потреби усього народу, усієї нації, усіх людей в культурі, освіті, здоров'ї, фізичній культурі і спорті, праці і відпочинку [17, с. 102–105].

Однією зі складних проблем теорії і практики соціальних потреб залишається необхідність раціонального поєднання рівнів задоволення особистих, сімейних, колективних, громадських потреб, які багато в чому суперечливі. Реалізація такого роду проектів дозволить відкрити новий перспективний підхід щодо оцінки ефективності заходів, що проводяться для поліпшення соціального добробуту населення.

5.2. Поняття соціальних умов життєдіяльності населення

Пріоритетні показники оцінки добробуту населення включають: умови життєдіяльності населення, рівень споживання, забезпечення зайнятості та свободи людини.

Соціальні та природні умови життєдіяльності населення передусім є основою створення ступеня відповідності умов і рівня життя певним стандартам чи нормативам, або якості життя населення.

Соціальні умови життєдіяльності населення є сукупністю показників, які характеризують розселення, умови життя, умови праці, розподіл бюджету часу, наявність закладів охорони здоров'я, освіти, побутового та комунального обслуговування, торгівлі, транспорту, зв'язку і системи комунікацій, культури обслуговування, а також формують рівень споживання матеріальних і нематеріальних благ та послуг.

Слід зазначити ґрунтовне дослідження соціальних умов життєдіяльності населення відомого російського економіста і фахівця в області теорії вимірювання якості життя С. Айвазяна, який виділяє п'ять базових компонентів, що створюють середовище і систему забезпечення життєдіяльності населення:

1. Якість населення, що інтегрує в собі такі його властивості як очікувана тривалість життя, рівень освіти, кваліфікація, народжуваність і смертність, шлюбність тощо.

2. Добробут населення, який вміщує основні показники рівня життя та відображає ступінь задоволення його матеріальних і духовних потреб (реальні доходи, їх диференціація, рівень споживання благ і послуг, рівень охорони здоров'я, культури тощо).

3. Соціальна безпека (або якість соціальної сфери), що відображає рівень умов праці, соціального захисту, фізичної і майнової безпеки члена суспільства, криміногенності і соціально-політичного здоров'я суспільства.

4. Якість навколишнього середовища, що акумулює дані про забруднення повітряного простору, ґрунтів і води.

5. Природнокліматичні умови, що характеризуються складом і обсягами природно-сировинних ресурсів, кліматом, частотою і специфікою форс-мажорних ситуацій [1, с. 33–53].

Доцільно розглянути вплив *природних умов* на життєдіяльність населення. По-перше, населення через господарську діяльність впливає на стан природного середовища та водночас і саме воно зазнає впливу екоситуації, що склалася. Найбільш безпосередньо населення впливає на природне середовище в населених пунктах – місцях його життєдіяльності (виробничої і соціальної).

По-друге, населення – це суспільний організм, який складається із сукупності людей, об'єднаних в межах територій за рахунок суспільного виробництва та споживання, тому населення тісно взаємодіє з навколишнім середовищем. Населення пов'язане з економікою через трудові ресурси та їх використання, а з природою – через господарське використання природних ресурсів, природні умови життя і діяльності людей.

По-третє, населення є одним з головних елементів географічної системи, її центральний компонент, по відношенню до якого може оцінюватися екологічний потенціал інтегративних геосистем. Для

екологічної оцінки бажані також показники демографічного тиску (навантаження), який створюється всім населенням, що проживає на певній території.

Демографічне навантаження – це відношення густоти населення у даному адміністративному районі до густоти населення в цілому по Україні. Цей та інші показники використано для визначення техногенного навантаження на природне середовище, оскільки вплив населення відчутний при його густоті більше 200 осіб/км².

На сьогодні дуже висока і надзвичайно висока концентрація населення спостерігається в центрі промислових регіонів України, особливо в Донбасі, і становить понад 400 осіб/км². У його структурі значно переважає міське населення, сільського населення більше в західних областях України.

Загальновідомо, що на високоурбанізованих територіях склалася складна екоситуація. Забруднення атмосферного повітря, високий рівень шуму, електромагнітні випромінювання тощо є прямим наслідком індустріалізації і пов'язаних з нею форм науково-технічного прогресу; концентрація промислових підприємств на обмеженій території, висока густина населення, міграційні процеси – наслідком урбанізації як форми розселення.

З метою визначення суб'єктивного емоційного комфорту у суспільстві індивіда українськими вченими Є. Головахою та Н. Паніною було створено **Інтегральний Індекс Соціального Самопочуття (ІІСС)**, який є індикатором реакції населення на соціальні перетворення. За методикою Інституту соціології НАН України він є складним показником, що обраховується на основі вимірювання оцінок населенням власного самопочуття за 49-ма позиціями. За допомогою агрегованих показників люди оцінюють посталу економічну ситуацію, своє становище у суспільстві, власні життєві перспективи та перспективи своєї країни; рівень довіри населення до політичних і громадських діячів; оцінка дій влади та інші питання [27, с. 103–112].

Поряд із цим показником не менш важливими є показники **соціального забезпечення та рівня споживання населення**.

Рівень соціального забезпечення встановлюється показниками, які характеризують: тривалість робочого дня; забезпеченість житлом; забезпеченість роботою; рівень розвитку освіти, охорони здоров'я, культури, спорту тощо; рівень транспортного обслуговування.

Структура споживання населення визначається складом його споживчих витрат, які вивчаються за матеріалами вибіркового обстеження умов життя домогосподарств.

Споживчі витрати – це витрати домогосподарств на продукти харчування, алкогольні та тютюнові вироби, непродовольчі товари, а також на особисті послуги. В статистиці споживання населенням матеріальних благ і послуг розрізняють: *виробниче споживання та невиробниче споживання*.

Особисте споживання – це використання людиною виробленого продукту для забезпечення та розвитку його життєдіяльності.

До основних показників споживання населенням матеріальних благ та послуг відносять: забезпеченість населення житловою площею, м²; забезпеченість предметами довгострокового і короткострокового користування; споживання продуктів харчування на душу населення.

Кінцеве споживання – вартість товарів і послуг, використаних домашніми господарствами для задоволення поточних потреб, а також органами державного управління і некомерційними організаціями, котрі обслуговують домашні господарства у процесі їх поточної діяльності.

Одним з найважливіших показників життєвого рівня населення є **рівень середньодушового споживання q** . Його розраховують як частку від ділення фонду споживання Q на середньорічну чисельність населення N . Динаміку рівня середньодушового споживання обчислюють у натуральному та вартісному вираженні.

Рівень споживання диференціюється по регіонах, соціальних групах населення, всередині останніх – по групах з різним рівнем середньодушового доходу в сім'ї. Використовуючи ці групування, можна визначити вплив на динаміку рівня споживання зміни його в окремих групах та розподілу населення по вибраній ознаці групування.

При аналізі споживання використовують також територіальні індекси, які характеризують співвідношення соціально-економічних явищ у просторі (по економічних районах, областях, містах тощо).

Хронічні втрати місць роботи працездатними членами сімей, а саме безробіття, є проблемою, яка в Україні в останні кризові роки безперервно поширюється, і авжеж не сприяє оздоровленню економіки та зростанню добробуту суспільства. Добробут українських домогосподарств поступово знижується, до того ж великі податки на доходи, нажаль, також зростають, зокрема спостерігається тенденція до

збільшення платежів та зборів, найбільш вразливе для громадян підвищення тарифів на комунальні послуги.

До негативних наслідків та руйнуючого впливу на добробут сімей призводить рівень інфляції, який без компенсаційних заходів з боку держави набуває хронічного характеру для національної економіки України. Передусім, поточна соціальна політика українського уряду має спрямувати ресурси на реальне стримання деструктивних інфляційних процесів, довготривалу стабілізацію курсу національної грошової одиниці, мінімізацію рівня безробіття та своєчасний розрахунок з боргами за виплатами зарплати та всіх видів соціальних платежів.

5.3. Поняття "якість трудового життя" та основні напрями його вдосконалення

Економісти наголошують, що жодна країна ніколи не зможе стати заможною, якщо основна маса її населення зубожіла. Саме зростання доходів домогосподарств має сприяти і зростанню споживчого попиту, і пожвавленню економічної кон'юнктури, а також соціальному розвитку суспільства.

Оскільки більша частка працездатного населення приймає участь у створенні ВВП, стабільного високого значення та сталого розвитку потребує загальновідомий індикатор якості трудового життя.

Якість трудового життя – це узагальнений показник, який всебічно характеризує стан та рівень добробуту, соціального, інтелектуального та духовного розвитку людини з урахуванням її діяльності в організації.

Якість трудового життя людей в державі зазвичай визначається сукупним впливом низки економічних, політичних, соціальних, демографічних, екологічних, географічних, моральних факторів. Крім того, *якість трудового життя* характеризує соціально-трудові відносини в країні та дає оцінку стану працевлаштування реального сектору економіки.

Тип участі людини в трудовій діяльності характеризують її соціальні потреби та можливості їх задоволення, що передусім зумовлені складовими людського потенціалу (здоров'ям, моральністю, творчими здібностями, освітою та професіоналізмом). З одного боку, людина в ринковій економіці відображає себе як власник, що володіє здібностями, знаннями та навичками, які необхідні роботодавцям, з іншого боку –

людина активно споживає економічні блага, які створюються в процесі праці.

Концепція якості трудового життя бере за основу створення умов, які забезпечують відповідні можливості щодо оптимального та раціонального використання потенціалу праці кожного окремого індивіда.

Зокрема, **якість трудового життя** містить такі елементи:

наявність зацікавленості працею, яка обов'язково повинна відрізнятися високим рівнем організації, змістовності завдань до виконання з елементами творчості;

робітники повинні отримувати відповідну винагороду за працю;

умови праці повинні бути безпечні для здоров'я;

необхідний мінімальний нагляд з боку керівництва;

доцільним є створення умов для робітників у користуванні соціально-побутової інфраструктури підприємства;

необхідною є участь робітників в прийнятті управлінських рішень, які стосуються їх інтересів;

обов'язковою є правова захищеність робітників, створення можливостей для професіонального зростання і розвитку дружних взаємовідносин із колегами.

У свою чергу, організація праці виступає об'єктивною необхідністю і основною характерною рисою трудової діяльності людини, яка в майбутньому сприятиме поліпшенню та вдосконаленню всіх поточних процесів праці, виробничих структур для досягнення найвищої ефективності суспільного виробництва.

Організація праці – це комплекс дій щодо поєднання людей як безпосередніх виробників із необхідними для трудового процесу засобами виробництва з метою створення сприятливих умов для отримання високих підсумкових соціально-економічних результатів.

В умовах зростання ринкової економіки важливо виокремити такі економічні та соціально-психологічні завдання щодо поліпшення організації праці: максимальна економія живої та уречевленої праці; безперервне підвищення продуктивності; мінімізація витрат під час виробництва продукції та надання послуг; створення умов праці, сприятливих для забезпечення високого рівня працездатності людей, які зайняті у виробництві; заохочення працівників одержувати задоволення від виконаної роботи.

Організація праці на підприємстві передбачає такі основні напрями: професійний підбір персоналу та розвиток його потенціалу, а саме планування персоналу, профорієнтація, найм персоналу, профвідбір, підвищення кваліфікації працівників та майбутнє планування кар'єри;

розподіл і кооперацію кваліфікованої праці, що складаються з науково обґрунтованого розподілу працівників за трудовими функціями, робочими місцями, крім того важливим моментом є об'єднання працівників у виробничі колективи;

раціоналізацію режимів праці та повноцінного відпочинку, встановлення найбільш оптимального чергування часу роботи та відпочинку протягом робочої зміни (тижня, місяця);

впорядкування та обслуговування робочих місць, які сприяють мінімізації витрат робочого часу;

економічне нормування праці, яке визначає норми затрат праці на виробництво продукції і надання послуг як базову категорію для організації праці та загального визначення ефективності виробництва;

покращення умов праці, мінімізація шкідливості виробництва, тяжких фізичних, психологічних навантажень, обов'язкове створення системи охорони й безпеки праці;

укріплення дисципліни праці, розвиток та заохочення творчої активності працівників;

системну мотивацію й оплату праці.

Разом з організацією праці формуються такі **принципи організації заробітної плати**:

роздержавлення й демонополізація тарифних положень обчислення заробітної плати;

визначення складу "споживчих" кошків, проголошення прожиткового рівня, фіксування мінімальної заробітної плати;

своєчасний перерахунок мінімальної заробітної плати залежно від рівня економічного розвитку, інфляційних процесів, рівня доходів та зміни вартості життя;

розумне використання коштів, виділених на споживання, за допомогою системи оподаткування;

застосування системи компенсаційних виплат та індексації доходів трудящих у зв'язку зі зростанням цін;

демократичне регулювання ціни робочої сили з урахуванням складності, кваліфікації, умов застосування праці;

перманентне державне регулювання стану виплат, рівня й динаміки заробітної плати працівників бюджетних галузей.

Такі чинники, як рівень науково-технічного прогресу, система організації виробництва; психологічні фактори і особливості екологічного середовища; а також низка чинників, обумовлених характером завдань, які вирішуються в різних ланках системи управління, впливають на результати організації праці. Крім цього, організація праці змінюється, удосконалюється та стає більш ефективною залежно від стимулювання і мотивації праці.

Оскільки для ефективного розвитку підприємства згідно з цілями потрібно координувати роботу та змушувати людей її виконувати, необхідно створити систему *стимулювання і мотивації* – процесів спонукання до діяльності для досягнення особистих цілей або цілей організації.

Мотивація праці – одна з головних функцій менеджменту, що формує систему заохочення працівника чи групи працівників до діяльності щодо досягнення цілей підприємства шляхом задоволення їх власних потреб.

Основні інструменти мотивації – *стимули і мотиви*.

Стимул – це матеріальна винагорода визначеної форми (заробітна плата).

Мотив – це психологічна внутрішня спонукальна сила: бажання, потяг, орієнтація, внутрішні установки та ін.

Правильна політика підприємства може дати відповіді на питання щодо факторів, які змушують працівників ефективно працювати, що їх не задовольняє і навпаки й досягнути поставлених цілей за досить короткий час.

Основи створення стимулюючої політики для підвищення якості трудового життя працівників можна представити таким чином:

орієнтація системи стимулювання на задоволення потреб конкретних працівників;

урахування реальних бажань працівників при стимулюванні оплати праці з метою запобігання виникнення в них почуття дискомфорту чи стресових ситуацій;

спроможність системи стимулювання створити потрібну поведінку людини шляхом одночасної дії цілого ряду мотиваційних сил;

системи мотивації працівників не повинні блокувати одна одну й вступати в протидію, провокуючи до конфлікту.

Інший аспект підвищення якості трудового життя – демократизація управління, без якої неможливе успішне вирішення соціальних проблем колективів й окремих працівників при переході України до соціально орієнтованої економіки. На необхідність демократизації управління вказує багато зарубіжних і вітчизняних вчених.

Демократизація праці стосовно найманих робітників полягає в тарифній автономії профспілок і союзів підприємців, а також у гарантуванні дотримання певних керівних принципів стосунків з найманими працівниками чи з вибраними демократичним шляхом представниками, права на інформацію, внесення пропозицій, участь в управлінні підприємством.

Демократизація управління виробництвом базується на його гуманізації та соціалізації.

Гуманізація праці – це зміна змісту та умов праці, яка пов'язана з удосконаленням техніки та технології внаслідок впливу науково-технічного прогресу. Фактично гуманізація праці забезпечується законодавчими актами, спеціальними галузевими та регіональними програмами, колективними договорами підприємств.

Соціалізація праці – це перетворення праці із засобу заробляння грошей на засіб самореалізації індивіда, коли людина матиме можливість працювати відповідно до здобутої освіти, своїх здібностей та навіть бажань, що у сукупності виступає чинниками творчого потенціалу індивіда [8, с. 85–87].

На жаль, процес соціалізації праці у сучасних вітчизняних умовах перебуває також на етапі формування, оскільки переважна більшість населення, зважаючи на отримувані доходи, має реальну можливість задовольняти тільки первинні потреби. Отже, підвищенню якості трудового життя значною мірою сприятиме рівень розвитку соціальної сфери, зокрема базових її елементів – системи освіти, охорони здоров'я, сфери культури.

5.4. Фактори, які впливають на якість трудового життя

Концепція якості трудового життя ґрунтується на створенні умов, які забезпечують оптимальне використання трудового потенціалу людини. Якість трудового життя можна підвищити, змінивши на краще будь-які параметри, що впливають на життя людей.

Відомо, що на якість трудового життя може впливати безліч факторів, одна частина з яких сприяє підвищенню якості трудового життя, інша частина може перешкоджати його зростанню, а в певних випадках і знижувати вже існуючий рівень якості трудового життя. У свою чергу, якість трудового життя, безсумнівно, впливає на розвиток трудового процесу, соціально-трудова відносини і в підсумку на якість життя взагалі.

Доцільно розглянути поняття місця роботи та трудової функції.

Місце роботи – це певне підприємство, установа, організація, розташоване в даній місцевості, яке належить власнику. В трудовій угоді

може бути конкретизований певний підрозділ, філія, відділ підприємства, а також інше робоче місце, де безпосередньо працюватиме особа.

Трудова функція визначається шляхом встановлення в трудовому договорі професії, спеціальності, кваліфікації для робітника і посади для службовця.

За загальним правилом *трудова функція* визначається відповідно до Класифікатора професій ДК 003:2010, затвердженого наказом Держспоживстандарту України від 1 вересня 2012 року (зі змінами, затвердженими наказом Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 16 серпня 2012 року № 923).

Основні якісні характеристики працівника включають: посаду (професію); стать (чол., жін.); вік; загальний трудовий стаж; стаж роботи; категорію (для спеціалістів); тарифний розряд, клас (для робітників); освіту; спеціальність (за дипломом) .

Професія і кваліфікація – основні якісні ознаки індивідуальної робочої сили. Професійна та кваліфікаційна структура є основними якісними ознаками персоналу підприємства.

Професійна структура – це частки груп працівників певних професій у загальній кількості співробітників підприємства, виражені у відсотках.

Зрушення в професійній структурі працівників підприємства визначаються змінами, що відбуваються в характері і змісті праці під впливом науково-технічного прогресу, що обумовлює появу нових і відмирання старих професій, ускладнення і зміну функціонального змісту трудових операцій.

Кваліфікаційна структура – це процентне співвідношення груп працівників різних рівнів кваліфікації в загальній чисельності персоналу. Зміни кваліфікаційної структури визначаються якісними змінами в трудовому потенціалі підприємства (набуття вмінь, знань, навичок) і відображають передусім зміни в індивідуальних характеристиках робочої сили.

Оцінку якості трудового життя можна розглядати з позицій робітника, підприємця і суспільства в цілому (табл. 5.1). Якість трудового життя не можливо визначити за допомогою лише одного показника.

Оцінка цього показника вимірюється визначеним комплексом економічних і соціальних показників, які відображають умови життя робітників та їх добробуту, а також коригується з урахуванням соціально-економічних та техніко-організаційних факторів впливу [8, с. 140–157].

Підвищення якості трудового життя стимулює покращення соціально-економічного змісту праці, розвитку характеристик трудового

потенціалу, які дозволяють роботодавцям найповніше застосовувати інтелектуальні, творчі, організаторські, моральні здібності людини.

Саме тому якість трудового життя повинна створити умови для надання можливостей прояву специфічних творчих здібностей працівника, коли вирішальним мотивом виступає не лише заробітна плата, а й задоволеність трудовими досягненнями в результаті самореалізації.

Таблиця 5.1

Фактори впливу та показники рівня якості трудового життя

Фактори впливу на рівень ЯТЖ		Рівні оцінки		
		3 позицій робітника	3 позицій підприємця	3 позицій суспільства
Соціально-економічні	Оплата і стимулювання праці.	<ul style="list-style-type: none"> задоволеність працею; 	<ul style="list-style-type: none"> ефективність праці; 	<ul style="list-style-type: none"> якість та рівень життя (вартість споживчого кошика); рівень якості робочої сили; вартість системи соціального захисту робітників та членів їх сімей; споживацька поведінка; соціальна адаптація; відчуження від суспільства; показники задоволеністю життя
	Соціальна інфраструктура.	<ul style="list-style-type: none"> наявність (відсутність) стресових ситуацій на виробництві; 	<ul style="list-style-type: none"> професійна адаптація; 	
	Рівень доходів і якість життя.	<ul style="list-style-type: none"> можливості для особистого просування; 	<ul style="list-style-type: none"> плинність кадрів; 	
	Соціальні гарантії.	<ul style="list-style-type: none"> умови праці; 	<ul style="list-style-type: none"> відчуження праці; 	
	Можливість самореалізації і самовираження.	<ul style="list-style-type: none"> можливість для професійного зростання та самовираження; 	<ul style="list-style-type: none"> трудова дисципліна; ототожнення цілей робітника з цілями підприємства; 	
Техніко-організаційні	Особистісні характеристики.	<ul style="list-style-type: none"> можливість для професійного зростання та самовираження; 	<ul style="list-style-type: none"> відсутність випадків виробничих суперечок, конфліктів, страйків 	
	Якість управління персоналом.	<ul style="list-style-type: none"> психологічний клімат; 		
	Техніко-технологічний рівень.	<ul style="list-style-type: none"> змістовність праці 		
	Організація праці і управління.			
	Умови праці і охорона праці			

Висновки

На формування добробуту населення впливають різні фактори, які найчастіше діють навіть у протилежних напрямках. Реалізація соціальних потреб людей відбувається шляхом співпраці з іншими працівниками. Чим більше в домогосподарстві працездатних осіб, чим вищою є їх освіта, кваліфікація, тим краще вони працюють або займаються підприємницькою діяльністю, тим більшим буде сукупний дохід сім'ї. І навпаки, переважає в сім'ї непрацездатних осіб, утриманців, пенсіонерів з малою пенсією зменшує сукупний і середньодушовий дохід.

Загалом додаткові джерела добробуту сімей – малі пенсії, стипендії, допомоги різного призначення та субсидії – не є вирішальними, більш результативним для індивіда є створення умов, які забезпечують оптимальне використання трудового потенціалу людини. Якість трудового життя можна підвищити, змінивши на краще соціально-економічні та організаційно-технічні фактори, що впливають на життя працівників.

Запитання для самоконтролю

1. У чому полягає зміст соціальних потреб?
2. Поясніть сутність концепції якості трудового життя.
3. Яка відмінність між особистими та сімейними потребами?
4. Чому, на вашу думку, потреба в самовираженні не належить до фізіологічних потреб?
5. Поясніть сутність терміна "кінцеве споживання".
6. Який показник є індикатором реакції населення на соціальні перетворення?
7. Яким чином інфляція в Україні впливає на добробут домогосподарств?
8. Назвіть основні відмінності понять "гуманізація праці" та "соціалізація праці".
9. Що таке демократизація праці? Яка мета демократизації економіки?
10. Обґрунтуйте важливість стимулювання і мотивації праці.

Словник основних термінів

Соціальні потреби створюються на базі головних особливостей суспільства, що кардинально відрізняють його від природи, – праці і мислення.

Реальна потреба – це запит конкретних людей або груп людей на отримання певної кількості благ і послуг.

Нормативна потреба характеризує нормативний рівень задоволення цієї реальної потреби, є нормою споживання, встановленою на основі аналізу, розрахунку, досвіду, обліку можливостей.

Сімейні потреби – це сукупність потреб усіх членів сім'ї, які за видами і структурою близькі до особистих, але у сім'ї виникають додаткові потреби, обумовлені сімейним життям.

Соціальна безпека (або якість соціальної сфери) відображає рівень умов праці, соціального захисту, фізичної і майнової безпеки члена суспільства, криміногенності і соціально-політичного здоров'я суспільства.

Концепція якості трудового життя базується на створенні умов, які забезпечують оптимальне та раціональне використання трудового потенціалу кожної окремої людини.

Демографічне навантаження – це відношення густоти населення у даному адміністративному районі до густоти населення в цілому по Україні.

Якість трудового життя – це інтегральний показник, який всебічно характеризує рівень та ступінь добробуту, соціального та духовного розвитку людини з урахуванням її діяльності в організації.

Практичні завдання

Тести

Оберіть єдину правильну відповідь.

1. Біологічні потреби характеризують більшою мірою:

- а) фізіологічні потреби людей;
- б) доходи населення;
- в) потреби у самовираженні;
- г) усі відповіді правильні.

2. Особисті потреби поширюються на:

- а) живлення, одяг, взуття;
- б) духовні, культурні цінності, освіту;
- в) житло, предмети домашнього вжитку, побутові послуги;
- г) усі відповіді правильні.

3. Реальна потреба – це:

- а) запит конкретних людей або груп людей на отримання благ;
- б) сума індивідуальних корисностей членів однієї родини;

- в) нормативний рівень споживання;
- г) немає правильної відповіді.

4. *Природнокліматичні умови характеризуються:*

- а) частотою і специфікою форс-мажорних ситуацій;
- б) обсягами природно-сировинних ресурсів;
- в) кліматом;
- г) усі відповіді правильні.

5. *Демографічне навантаження – це:*

- а) відношення густоти населення у даному адміністративному районі до густоти населення по Україні;
- б) вплив густоти населення у даному адміністративному районі;
- в) густина населення по Україні;
- г) немає правильної відповіді.

6. *Безпечні для здоров'я умови праці – це елемент:*

- а) рівня якості життя;
- б) рівня якості трудового життя;
- в) рівня якості праці;
- г) немає правильної відповіді.

7. *Який з цих принципів належить до організації заробітної плати:*

- а) мінімальна сума задоволення від споживання певного набору благ;
- б) своєчасний перегляд мінімальної заробітної плати;
- в) мінімальне задоволення, яке споживач може одержати від споживання благ;
- г) максимізація доходів працівника.

8. *Система стимулювання орієнтована:*

- а) на задоволення потреб конкретних працівників;
- б) на зростання продуктивності праці;
- в) на задоволення від споживання певної кількості благ;
- г) усі відповіді правильні.

9. *Процеси спонукання до діяльності для досягнення цілей організації:*

- а) стимулювання та мотивація;
- б) максимізація прибутку та мінімізація витрат;
- в) пристосування та адаптація;
- г) усі відповіді правильні.

10. Психологічний клімат – це показник рівня оцінки ЯТЖ:

- а) з боку працівника;
- б) з боку власника;
- в) з боку суспільства;
- г) немає правильної відповіді.

Виконайте завдання

Завдання 5.1. Поясніть зв'язок соціальних та природних умов життєдіяльності населення? Наведіть конкретні приклади негативного впливу соціальних умов на розвиток вітчизняного підприємництва. Класифікуйте ці приклади за ступенем вагомості.

Завдання 5.2. Існує думка, що якість управління персоналом найбільшою мірою впливає на якість трудового життя працівників. Чи згодні ви з цією думкою? Відповідь обґрунтуйте. Які ще фактори впливу на якість трудового життя ви знаєте? Як можна їх ранжувати за ступенем впливу?

Завдання 5.3. Далі наведені дані про структуру та обсяг зовнішнього боргу України. Обґрунтуйте наслідки такого ступеня заборгованості. Як це впливає на якість трудового життя населення країни?

Структура валового зовнішнього боргу за секторами на 01.04.11 р.%

Банки	23,4
Компанії	48,6
Держава	28,0
Усього	120,5 млрд

Валютна структура заборгованості на 01.04.11 р.,%

Долар	85,9
Євро	6,1
Гривня	5,5
Рос. руб.	0,9
Інші валюти	1,9

6. Основні концепції розвитку заробітної плати

Мета – аналіз теоретичних концепцій заробітної плати, дослідження основ та загальних рис заробітної плати; формування в студентів знань щодо сучасного рівня розвитку економічної категорії "заробітна плата".

Основні питання, що розглядаються:

- 6.1. Економічна природа заробітної плати.
- 6.2. Сутність та необхідність реформування заробітної плати.
- 6.3. Принципи організації оплати і стимулювання праці.
- 6.4. Формування фонду заробітної плати.

Професійні компетентності, що формуються за темою:

здатність студентів до визначення поняття заробітної плати; вміння охарактеризувати форми заробітної плати; вміння аналізувати оплату праці в економіці сучасного періоду України; складання уявлення про особливості організації заробітної плати в Україні; знання державного і договірною регулювання заробітної плати; вміння досліджувати елементи організації заробітної плати в Україні.

Ключові терміни: концепції заробітної плати; системи оплати праці; реформування заробітної плати; ринкова заробітна плата; трудове винагородження; тарифна сітка; фонд заробітної плати; система пільг; доплати; надбавки.

6.1. Економічна природа заробітної плати

Загальновідомо, що багато економістів розглядають заробітну плату як ціну використання людської праці. Однак в економічних джерелах існують також дещо інші концепції та диференційовані підходи до визначення заробітної плати.

Заробітна плата – це ціна одиниці часу послуг праці, яка виплачується працівнику.

Попередники К. Маркса, а саме класики політичної економії А. Сміт і Д. Рікардо, не відокремлювали робочу силу від праці. Заробітна плата в їх уявленні була ціною усієї праці робітника, тому класична політекономія не вважала доцільним науково обґрунтувати виникнення додаткової вартості базуючись на законі вартості.

Вперше суть заробітної плати розкрив К. Маркс, який показав, що відбувається продаж робітником не праці, а конкретно робочої сили, тобто власної здатності до праці. Після продажу своєї робочої сили робітник обов'язково має отримати грошовий еквівалент її вартості.

Заробітна плата, яка визначається як грошове вираження вартості товару – робоча сила, а саме ціною такого надзвичайно специфічного товару, коливається навколо вартості, а нерідко не досягає її. Розриви між вартістю та реальною ціною робочої сили виникають за рахунок формування додаткового джерела прибутку власника підприємства.

Д. Рікардо до виникнення теорії Маркса вважав, що рівень заробітної плати при усіх його коливаннях повинен наближатися до прожиткового мінімуму, який визначався вартістю тих засобів, що необхідні для фізіологічного існування працівників та їх сімей.

Теорія "фонду заробітної плати", висунена Дж. Міллем, Мак-Куллохом та іншими, базується на тому, що цей фонд є незмінним. У випадку, коли заробітна плата робітників вища за рівень, раніше визначений кількістю робітників та фондом заробітної плати, то зростання безробіття фактично неминуче. За цією теорією збільшення фонду заробітної плати за рахунок використання прибутків неможливе, оскільки в цьому випадку інтерес власників до виробництва зменшується, зупиняється накопичення капіталу, виникає загроза загибелі суспільства.

Теорія "права на залишкову продукцію" англійського економіста У. Джевонса характеризує заробітну плату як таку, що належить праці частина вартості виготовленої продукції, яка залишається після того, як більшість чинників виробництва, за виключенням праці (рента, відсоток на капітал, прибуток, страхові внески, податки і тому подібне), сплачені. В основі цієї та інших теорій заробітної плати лежить триєдина формула економіста Сея Ж. Б., що наполягав на тому, що джерелом прибутків основних класів буржуазного суспільства виступають три чинники виробництва: праця, яка є базою створення заробітної плати, земля, яка відтворює ренту, і капітал, що створює прибуток [9, с.134–148].

Англійським економістом А. Маршаллом і американським економістом Дж. Кларком була сформульована теорія "граничної продуктивності", згідно з якою основні чинники, що беруть участь у виробництві, тобто праця і капітал, відображений у засобах виробництва, відповідають закону "знижувальної продуктивності", який наголошує, що збільшення кількості робітників при постійному обсязі капіталу

призводить до падіння розміру капіталу, який поділяється на кожного робітника, і, водночас, до зменшення продуктивності його праці.

Багато елементів усіх цих теорій увійшли до сучасних теорій заробітної плати. Визначне місце серед цих теорій належить теоріям "регульованої" заробітної плати, які ґрунтуються на відомій концепції англійського економіста Кейнса Дж. М., який трактує зв'язок обсягу виробництва та зайнятості із визначеним рівнем заробітної плати.

Базові тенденції сучасних теорій колективно-договірного регулювання заробітної плати йдуть до так званої соціальної теорії заробітної плати російського економіста Туган-Барановського М. І., яка була висунена на початку ХХ ст. За цією теорією, існує залежність рівня заробітної плати від двох чинників: продуктивності громадської праці, яка відображує величину сукупного продукту, і сили соціального впливу робочого класу, від якої залежить частка громадського продукту, який поступає у користування робітника.

По закінченню Другої світової війни 1939 – 1945 років у капіталістичних країнах широко поширювалися системи "аналітичної оцінки робочих місць", "участі в прибутках", "змінної шкали", оцінки праці "за заслугами" та ін. [14, с. 89–101].

Останнім часом іноземні підприємства для посилення мотивації своїх робітників ефективно застосовують системи їхньої участі у прибутках та сукупній створеній робітничій власності. Як свідчить досвід, створення та успішна реалізація заходів подібної системи надає можливості додаткового приросту загальної продуктивності праці. Це відбувається за рахунок тісної "прив'язки" найманих працівників до фактичних успішних результатів діяльності підприємства та до його власності. Активна участь робітників у прибутках відбувається за рахунок функціонування механізму відрахувань до "фондів робітників" певної частки прибутку поточного періоду за умов використання пільгового режиму оподаткування.

Економічна наука виокремлює поняття **номінальної заробітної плати** – суми грошей, яку робітник отримує від продажу власної робочої сили, та **реальної заробітної плати** – визначеної кількості предметів споживання та послуг, які може фактично придбати робітник коштом своєї грошової заробітної плати.

Рівні реальної заробітної плати окремих держав, географічних регіонів, видів діяльності та осіб значно відрізняються один від одного.

Загальний рівень заробітної плати, який ще називають середнім, аналогічно загальному рівню цін, є досить складним поняттям, сутність якого охоплює широкий діапазон різноманітних фактичних ставок заробітної плати.

До основних систем заробітної плати зазвичай належать *почасова і відрядна*.

Почасова форма заробітної плати, або кількість грошей, яку отримує працівник за визначений час праці, слугує перетвореною формою, яка безпосередньо відображує реальну вартість робочої сили.

Відрядна форма заробітної плати характеризує залежність заробітної плати працівника від обсягу виробів, які він виготовляє за одиницю часу, за умов окремих розцінок праці.

Почасова система заробітної плати поділяється на погодинну, поденну та помісячну.

Також слід розглянути **різновиди відрядної форми оплати праці**.

Пряма відрядна оплата праці свідчить про те, що підрахунок заробітку відбувається шляхом помноження відрядної розцінки на кількість виробленої готової продукції.

Непряма відрядна оплата праці використовується для допоміжного персоналу та свідчить про те, що розмір оплати завжди залежить від результатів праці працівників основного виробництва, яке обслуговують допоміжні працівники.

Відрядно-прогресивна оплата праці характеризує розрахунок за виготовлення продукції у межах норми на базі незмінних розцінок, а за понаднормовий випуск продукції – з використанням прогресивно зростаючих розцінок.

Залежно від типу організації праці **відрядна система оплати праці** буває індивідуальна або колективна.

Колективна відрядна система оплати проводиться на основі загальних результатів праці колективу, а розподіл доходу відбувається лише за умов використання коефіцієнта трудової участі (КТУ).

Індивідуальна відрядна система залежить від чіткого обліку праці окремих працівників та зазвичай застосовується в рамках певної ділянки виробництва.

Крім згаданих, існує також **акордна оплата праці**, що є системою винагород та заохочень за конкретне виконання комплексу визначених робіт. З урахуванням **акордного наряду** після прийняття всього обсягу

робіт та складання акту виконаних робіт (послуг) проводиться остаточний розрахунок із працівником.

Позитивний досвід країн світу доводить переважне використання різних модифікацій почасової оплати праці: погодинної, погодинної з колективним преміюванням та погодинної з індивідуальним преміюванням. Виконання повного обсягу завдань, який розрахований на базі прогресивних нормативів витрат праці, є основною умовою виплати заробітної плати.

Особливо важливо наголосити на існуванні тісного взаємозв'язку між реальною погодинною зарплатою і обсягом випуску продукції за одиницю часу. Очевидним є той факт, що реальний дохід на одного робітника зростатиме майже такими темпами, як і відповідно обсяг виробництва продукції на одного робітника, оскільки реальний дохід і фактичний обсяг виробництва є двома рисами одного процесу. Випуск обсягу виробництва продукції за годину відображає більший обсяг реального доходу за кожну додаткову годину праці. Українські економісти стверджують, що доцільно з точки зору ефективності виробництва стимулювати випередження темпів зростання продуктивності праці перед темпами зростання заробітної плати.

6.2. Сутність та необхідність реформування заробітної плати

Основною сучасною проблемою є майже фактичне припинення функцій відтворення робочої сили і стимулювання праці, які виконувалися заробітною платою як економічною категорією. Базова проблема в існуючій системі соціально-економічних відносин – це проблема удосконалення оплати праці, оскільки вона, по-перше, зачіпає інтереси більшої частини населення країни, по-друге, впливає на всі параметри ринку. Вплив на структуру виробництва і його динаміку здійснюється шляхом використання механізмів попиту та пропозиції; відповідно вплив на динаміку цін і інфляцію, рівень зайнятості, на технологічний рівень виробництва і його ефективність, на якість робочої сили – через конкуренцію між капіталом та працею.

Доцільно проаналізувати доходи та витрати населення України за 2011 рік, які характеризуються такими даними (рис. 6.1):

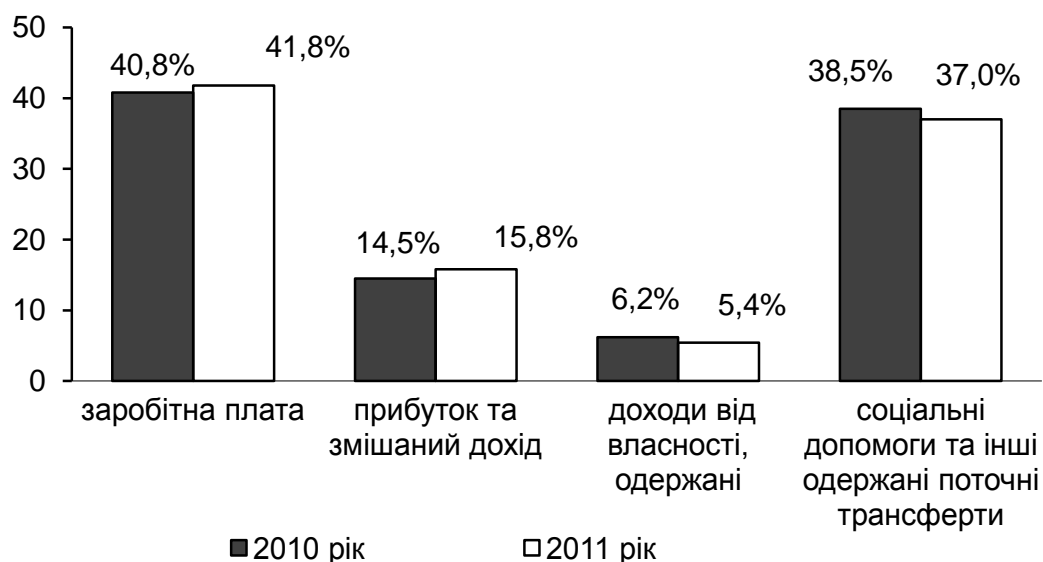

Рис. 6.1. Структура доходів населення України

У 2011 році порівняно з 2010 роком номінальні доходи населення зросли на 15,0 %. Наявний дохід, який може бути використаний населенням на придбання різних товарів і послуг, збільшився на 16,6 %, а реальний наявний, визначений з урахуванням цінового фактору виріс на – 8,0 %. Наявний дохід у розрахунку на одну особу за 2011 рік становив 21 637,9 грн, що на 17,1 % більше, ніж у 2010 році. Витрати населення у 2011 році порівняно з 2010 роком збільшились на 21,8 % (рис. 6.2).

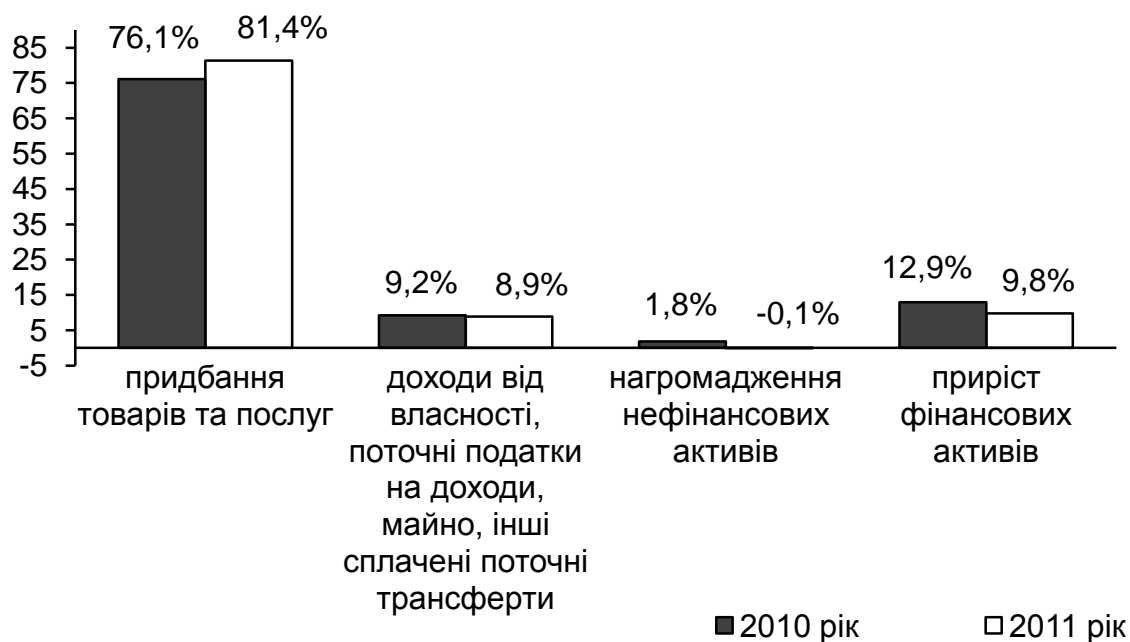

Рис. 6.2. Структура витрат і заощаджень населення України

Проте невизначений стан реалізації трудового потенціалу в Україні створює складні проблеми на шляху розвитку. Знецінення та деколи навіть стрімка деградація трудових ресурсів виникли як результат подолання важкого трансформаційного періоду в економіці. Істотна перешкода результативному завершенню реформ ринкової системи – високий рівень бідності населення країни. З іншого боку, руйнівним фактором виступає економічно не обґрунтована, занижена ціна праці.

Саме тому перспективним кроком подальших позитивних перетворень національної економіки буде **системне реформування заробітної плати**.

Реформування заробітної плати – це поступове вдосконалення базових підходів до формування структури та сутності заробітної плати за умов використання більш дієвих та ефективних інструментів державного регулювання сфери оплати праці.

Усвідомлюючи необхідність термінових зрушень щодо підвищення рівня життя населення, за останній період Уряд змінював стару політику управління та змістив акценти в бік підвищення заробітної плати. Так, у першому півріччі 2012 року розмір середньомісячної номінальної заробітної плати штатних працівників підприємств, організацій становив 2 917 грн та порівняно з відповідним періодом 2011 року збільшився на 16,9 %.

В усіх регіонах середній розмір оплати праці був вищим за мінімальну заробітну плату, разом з тим лише у п'яти з них заробітна плата перевищила середню по країні: у Києві – 4 452 грн, Донецькій – 3 384 грн, Дніпропетровській – 3 048 грн, Київській – 3 035 грн та Луганській – 2 965 грн областях. Найнижчий рівень заробітної плати зафіксовано в Тернопільській, Херсонській, Чернігівській, Чернівецькій, Волинській та Закарпатській областях, оскільки він взагалі не перевищував 77 % від середнього по економіці [38, с. 58–94].

На сьогодні Україна значно відстає від загальноприйнятих світових стандартів оплати праці. Невідповідність поточним та стратегічним завданням програми соціально-економічного розвитку відображає низьке забезпечення конкурентоспроможності економіки України, яке культивує практику низької вартості робочої сили.

Насамперед, цей факт робить неможливим повноцінне відтворення робочої сили та синхронний розвиток творчих та інноваційних здібностей працівників, нівелює мотивацію учасників ринку праці до підвищення

свого професійно-кваліфікаційного рівня. Така ситуація обмежує вірогідність використання людського потенціалу як однієї з потужних конкурентних переваг, припиняє процес підвищення рівня адекватності національної робочої сили вимогам світового ринку.

З іншого боку занадто низький рівень заробітної плати обмежує підвищення попиту населення у сферах дорогої, інноваційної та наукомісткої продукції. Вплив нестабільних зовнішніх чинників потребує чіткої координації та контролю динамічного розвитку внутрішнього ринку.

Як результат, в основу ринкових перетворень та **реформування заробітної плати** необхідно покласти перехід від характеристик вартості праці як ціни засобів для особистого споживання працівника до визначення фактичної ціни робочої сили як вартості всіх засобів, без яких неможливе повноцінне розширене відтворення працівника та членів його родини.

У сучасних умовах, які характеризуються втратою свого значення діючою системою оплати праці, відбувається формування **системи соціального партнерства**, недосконалий механізм відповідності попиту і пропозиції на ринку праці, набуває актуальності провідна роль держави в процесі реформування політики оплати праці і доходів населення.

Соціальне партнерство – це притаманна країнам з розвиненою системою ринкових відносин прогресивна система переорієнтації від класових протиріч до цивілізованих взаємовідносин між працівниками та їхніми роботодавцями.

Три функції соціального партнерства: захисна, організаційна і "миротворча" можуть бути виконані за умов участі держави в особі тих чи інших органів управління на державному, галузевому та регіональному рівнях шляхом використання **ефективної моделі соціального партнерства**.

Реформа заробітної плати повинна мати комплексний характер, розглядати ринковий і неринковий сектори економіки і досягати таких цілей:

поступове збільшення платоспроможного попиту на внутрішньому ринку держави і підвищення інвестиційної активності;

реструктуризацію ВВП за рахунок укрупнення питомої ваги заробітної плати.

створення виважених співвідношень між заробітною платою, прибутком підприємця та прибутком від користування власністю;

застосування правильного співвідношення в пропорційності оплати праці працівників бюджетної та небюджетної сфер.

Основні заходи цієї реформи мають відповідати процесу відновлення заробітної плати як результативної, ефективної діючої категорії ринкової економіки, а також забезпечувати основні функції – відтворення, стимулювання, регулювання.

Для успішності досягнення сформульованих цілей повинні бути вирішені такі питання.

1. Стимулювання бізнесу до виходу з тіні та підвищення оплати праці.

2. Перехід від фіксації мінімальних соціальних гарантій до створення соціального стандарту працівника задля досягнення високого рівня життя, який спроможна забезпечувати держава.

3. Розрахунок соціального стандарту за новою методологією, а саме:

врахування необхідності забезпечення непрацездатних членів сім'ї (у зарубіжних економіках застосовують коефіцієнт збільшення 1,15 – 1,30);

включення витрат на сплату прибуткового податку з доходу, купівлю чи оренду житла, витратні послуги охорони здоров'я, освіти, утримання дітей у дошкільних закладах до обсягу "споживчого кошика" для уточнення вартісної величини прожиткового мінімуму;

врахування сучасних стандартів споживання харчових продуктів, яке постійно необхідне для забезпечення повноцінного життя та відтворення робочої сили.

4. Удосконалення підходів до аналізу впливу підвищення заробітної плати на показники інфляції в умовах сучасного розвитку економіки нашої країни та позитивного досвіду зростання заробітної плати попередніх років.

5. Здійснення переходу від поняття тарифної сітки до поширених у світі галузевих систем оплати праці.

Запропоновані заходи сприятимуть зниженню рівня соціальної напруженості в суспільстві, оскільки спроможні посилити мотивацію всіх верств населення до процесу праці; знайти сприятливий дієвий механізм об'єднання влади, бізнес-структур та громадян на підґрунті оптимального використання національного людського потенціалу, який слугує головною конкурентною перевагою в умовах глобалізації.

6.3. Принципи організації оплати і стимулювання праці

Організація праці – це створення оптимальної взаємодії працівників, знарядь і предметів праці на базі розумної організації робочих місць за умов консолідації продуктивності й основних потреб людини. Напрями організації праці є створенням найсприятливіших умов праці, забезпеченням працездатності працівників та їхню підтримку на високому рівні, підвищенням привабливості їх праці та оптимізацією використання ними засобів виробництва.

Метою організації праці виступає підвищення прибутковості суб'єкта підприємництва або коефіцієнт корисної дії робочої системи, а саме виготовлення більшої кількості продукції відповідної якості за умов низьких витрат; процес гуманізації праці за рахунок зниження навантаження на працівників та безпеки їхньої діяльності.

До групи практичних завдань організації праці доцільно віднести: розробку процесів, методів і поліпшення умов праці; проектування робочих місць, раціоналізацію розміщення машин, інструментів, допоміжних засобів, з обов'язковим урахуванням характеру процесів праці [43, с. 518–520].

Організація праці – це структурне забезпечення праці, що передбачає безперервне формування змісту праці і постійний зв'язок людини з трудовим процесом з метою підвищення дохідності підприємства й також привабливості робочих місць, крім того ступеня задоволення працею.

До **принципів структуризації праці** належать: спеціалізація, або розширення завдань, розширення змісту трудового процесу, зміна типу роботи, колективна робота.

Зміна робіт, або ротація є процесом збагачення змісту праці за рахунок здійснення різноманітних видів діяльності на різних робочих місцях. За походженням ротація поділяється на планову і непланову; з власної ініціативи та з адміністративної ініціативи. Ротацію можливо здійснювати як на окремих робочих місцях, так і в межах групи працівників.

Основні засади наукової організації праці:

створення та впровадження ефективних форм розподілу та кооперації праці, організація виробничих підрозділів, формування трудових колективів;

покращення процесу обслуговування робочих місць, вдосконалення методів праці на основних та допоміжних роботах;

виховання в колективі командного духу ставлення до праці, підтримка його творчої ініціативи, підтримка трудової дисципліни; удосконалення розрахунку нормування оплати праці працівників; планування та впровадження гнучких, тижневих, місячних і річних режимів праці та відпочинку; участь у підготовці та підвищенні кваліфікації кадрів; забезпечення сприятливих санітарно-гігієнічних, психофізіологічних та естетичних умов праці.

Здійснення організації праці на підприємствах та в окремих галузях виробництва відбувається у конкретних формах, на які впливають такі чинники: рівень НТП; система організації виробництва; психофізіологічні особливості індивідів; екологічного середовища.

В основу *наукової організації праці* можуть бути покладені такі *принципи*: науковість, оптимальність, комплексність, економічна ефективність.

Принцип науковості наголошує на тому, що дослідження та аналіз трудових процесів є важливими умовами для одержання об'єктивних даних про організацію праці. Наприклад, суттєва дослідницька робота передує складанню операційних науково-технічних карт з метою обрання оптимальних заходів та методів режимів праці, глибоко вивчається прогресивний досвід. Для глибокого вивчення окремих операцій, існує розподіл на прийоми, дії та рухи, які є більш дрібними елементами процесу праці. З метою виявлення більш раціональних прийомів роботи та забезпечення оптимальних умов праці застосовуються такі методи дослідження, як хронографія робочого дня та хронометраж.

Принцип комплексності свідчить про досягнення ефекту від наукової організації праці в момент одночасної роботи за всіма напрямками: розподіл та кооперація праці; вдосконалення організації трудових процесів, робочих місць, методів і прийомів праці; нормування, поліпшення умов праці; підготовка та підвищення кваліфікації кадрів.

Принцип оптимальності означає розумний вибір кращого та максимально вигідного варіанта організації процесу праці. Беручи початок з принципу науковості, який передбачає попереднє дослідження організації трудових процесів, принцип оптимальності акцентує увагу на обранні варіанта, який має відповідати вимогам економічності та гуманності.

Принцип економічної ефективності передбачає розробку будь-яких заходів наукової організації праці, підкріплену розрахунками економічної ефективності, порівняльною характеристикою показників до та після впровадження. При цьому враховується важливий соціальний ефект, а саме позитивні результати від впровадження заходів унаслідок поліпшення умов праці, взаємних відносин у колективі.

Інструментом спонукання людей до ефективної діяльності є винагородження. В теорії управління під **винагородженням** розуміється широкий спектр конкретних засобів, що базуються на системі цінностей людини [17, с. 302–306]. При цьому розрізняють два типи винагородження:

внутрішнє – його дає сама робота, її результативність, змістовність, значущість тощо;

зовнішнє – його працівник отримує від організації (зарплата, просування службою, пільги, привілеї).

До складу оплати праці входить основна та додаткова заробітна плата.

Основна заробітна плата робітника безпосередньо пов'язана з результатами його праці і коригується тарифними ставками, посадовими окладами, відрядними розцінками, а також низкою доплат у розмірах, які встановлює законодавство.

Додаткова оплата праці пов'язана з успішними результатами господарської діяльності суб'єкта підприємництва й формується у вигляді винагород, премій, інших заохочувальних і компенсаційних виплат, а також надбавок і доплат, не передбачених законодавством.

Найчастіше в Україні застосовується *тарифна система оплати праці*.

Тарифна система оплати праці представлена сукупністю норм і нормативів, які диференціюють оплату праці, аналізуючи відмінності у питаннях умов праці та робіт, що виконуються, а також інтенсивності та характеру оплати праці. Її наповнюють такі елементи: тарифно-кваліфікаційний довідник, тарифна сітка, тарифні розряди і відповідні до них коефіцієнти, тарифні ставки (зокрема 1-го розряду), доплати до тарифних ставок та преміальні надбавки за покращення умов праці.

Тарифною сіткою з оплати праці називають інструмент розподілу оплати праці залежно від складності процесу для різних груп персоналу. Вона включає розряди та тарифні коефіцієнти в абсолютному або

відносному виразі, що їм відповідають. До єдиної тарифної сітки з оплати праці працівників бюджетної сфери включено 25 розрядів, кожен з яких має свій тарифний коефіцієнт відносно тарифної ставки 1-го розряду.

Діапазон сітки – це співвідношення між тарифними коефіцієнтами крайніх розрядів. Підприємства взмозі самостійно розробляти тарифні системи, базою яких виступає єдина тарифна сітка для оплати праці всіх категорій працівників бюджетної сфери.

Тарифна ставка – це абсолютний розмір оплати праці за одиницю часу, який зазвичай виражається у грошовій формі. Оскільки заробіток працівника залежить насамперед від розміру тарифної ставки 1-го розряду, яка розраховується з установленого мінімального розміру оплати праці і тривалості робочого часу, така ставка визначає рівень оплати праці на підприємстві.

В Україні затверджено розмір мінімальної заробітної плати, тобто мінімум, встановлений державою, нижче якого не може здійснюватися оплата за фактично виконану найманим працівником повну норму праці (робочого часу). Відтворення економічно активного населення країни, яке підтримує незмінність виробництва і функціонування ринку праці, спонукає до забезпечення мінімального достатнього рівня життя з достатніми показниками мінімальної заробітної плати. Можливо саме з таких причин українські економісти та автори державних програм проводять паралель мінімальної зарплати та прожиткового мінімуму.

Мінімальна заробітна плата у 2013 році в Україні встановлюється Законом "Про держбюджет на 2013 рік" за поданням Міністерства фінансів України і складає з 01 січня по 30 листопада 2013 року 1 147 грн, з 01 по 31 грудня 2013 року 1 218 грн [30].

Перспективні прогресивні засади підвищення рівнів номінальної та реальної зарплати в Україні закономірно мають на меті встановлення економічно та соціально обґрунтованих рівнів мінімальних соціальних гарантій з поступовим наближенням розміру заробітної плати до розміру прожиткового мінімуму.

6.4. Формування фонду заробітної плати

Фонд заробітної плати – це сукупна сума грошових коштів, цільове призначення якої – оплата праці робітників і управлінського персоналу підприємства за певний об'єм виконаної роботи або виготовленої продукції, а також покриття оплати невідпрацьованого часу, який повинен бути оплачений згідно з українським законодавством.

Фонд заробітної плати доцільно, згідно з економічним обґрунтуванням, поділити на фонд основної заробітної плати і фонд додаткової заробітної плати.

До **фонду основної заробітної плати** входять:

розмір заробітної плати, нарахованої за виконану роботу відповідно до встановлених норм праці, які включають норми часу, виробітку та обслуговування за поточними відрядними розцінками, існуючими тарифними ставками та посадовими окладами працівників незалежно від форм та систем оплати праці, які прийняті на підприємстві;

отримані від реалізації продукції, робіт, послуг у випадках, коли вони належать до основної заробітної плати, суми процентних або комісійних нарахувань залежно від обсягу доходів (прибутку);

суми авторських гонорарів працівникам мистецтва, редакцій газет та журналів тощо й оплата їх праці, яка здійснюється безпосередньо на основі ставок авторської винагороди, нарахованої на даному підприємстві.

Згідно з Законом України від 01.07.93 р. № 3356-XII "Про колективні договори і угоди" до складу **фонду додаткової заробітної плати** включаються: надбавки та доплати до тарифних ставок у розмірах, які передбачає чинне законодавство, за: суміщення професій; розширення зони обслуговування або підвищення обсягу робіт; виконання обов'язків тимчасово відсутнього працівника; роботу у важких і шкідливих умовах праці; інтенсивність праці; роботу в нічний час; керівництво бригадою; високу професійну майстерність; класність водіям (машиністам) транспортних засобів; високі досягнення у праці, у тому числі державним службовцям; виконання особливо важливої роботи на певний термін; знання та використання в роботі іноземної мови; допуск до державної таємниці; дипломатичні ранги, персональні звання службових осіб, ранги державних службовців, кваліфікаційні класи суддів; науковий ступінь; нормативний час пересування у шахті від ствола до місця роботи і назад працівникам, постійно зайнятим на підземних роботах; роботу на територіях радіоактивного забруднення; інші надбавки та доплати, передбачені чинним законодавством, включаючи доплату до розміру мінімальної заробітної плати [31].

Перелік і розміри доплат та надбавок до тарифних ставок, окладів і посадових окладів працівників підприємств, установ і організацій, що мають міжгалузевий характер, виключаючи бюджетну сферу, від обра-

жені в наказі Мінсоцполітики України від 29.01.2003 р. № 23 "Методичні рекомендації щодо організації матеріального стимулювання праці працівників підприємств і організацій". До основних з них належать:

премії та винагороди, у тому числі за вислугу років, що мають систематичний характер, незалежно від джерел фінансування;

відсоткові або комісійні винагороди, виплачені додатково до тарифної ставки;

оплата роботи в наднормовий час і у святкові та неробочі дні;

оплата працівникам днів відпочинку, що надаються їм у зв'язку з роботою понад нормальну тривалість робочого часу при вахтовому методі організації праці;

суми виплат, пов'язаних з індексацією заробітної плати працівників;

суми компенсації працівникам втрати частини заробітної плати у зв'язку з порушенням термінів її виплати;

вартість безоплатно наданих окремим категоріям працівників відповідно до законодавства житла, вугілля, комунальних послуг, послуг зв'язку та суми коштів на відшкодування їхньої оплати;

витрати, пов'язані з наданням безкоштовного проїзду працівникам залізничного, авіаційного, морського, річкового, автомобільного транспорту та міського електротранспорту;

вартість безкоштовно наданих працівникам форменого одягу, обмундирування, що можуть використовуватися поза робочим місцем та залишаються в особистому постійному користуванні, або сума знижки у разі продажу форменого одягу за зниженими цінами;

оплата за невідпрацьований час.

У колективному договорі може бути передбачено інші заохочувальні та компенсаційні виплати, які згідно з п. 2.3 Інструкції зі статистики заробітної плати, затвердженої наказом Держкомстату України від 13.01.2004 р. № 5 включають винагороди та премії, що мають одноразовий характер, компенсаційні та інші грошові й матеріальні виплати, які не передбачені актами чинного законодавства або провадяться понад установлені зазначеними актами норми.

Крім того, у колективному договорі може бути передбачено інші виплати, що не належать до фонду оплати праці, зокрема соціальні допомоги та виплати за рахунок коштів підприємства, встановлені колективним договором (працівникам, які перебувають у відпустці для догляду за дитиною, на народження дитини, сім'ям з неповнолітніми

дітьми) внески підприємств згідно з договорами добровільного медичного та пенсійного страхування працівників і членів їхніх сімей та багато інших.

Найбільш повною характеристикою, яка відбиває величину заробітної плати на підприємстві, у галузі чи в економіці в цілому, є середня місячна заробітна плата, яка визначається діленням місячного фонду оплати праці на середньомісячну облікову чисельність працівників.

За часом формування розрізняють **плановий та фактичний фонди заробітної плати**.

Плановий фонд заробітної плати на підприємствах – це передбачена в кошторисі для розподілу між працівниками підприємства, сума грошових засобів, необхідна для забезпечення виконання виробничого завдання на плановий період.

До фактичного фонду заробітної плати входять усі витрати з оплати праці, які нараховані на підприємстві за звітний період і які підлягають виплаті виробничому персоналу, керівникам, спеціалістам та службовцям.

Необґрунтоване перевищення величини фактичного фонду заробітної плати над плановим фондом зовсім небажане, оскільки така ситуація може сприяти зростанню загальних витрат виробництва, собівартості одиниці продукції і, як наслідок, зумовить зменшення загальної суми прибутку підприємства. При порівнянні фактичного фонду заробітної плати з плановим фондом передусім останній вкрай необхідно скоригувати з урахуванням рівня виконання плану виробництва продукції.

Механізм регулювання заробітної плати складається з таких елементів:

державного регулювання;

ринкового регулювання;

колективно-договірного регулювання через укладання генеральної, галузевих, регіональних угод; колективних договорів на рівні підприємств; трудових договорів з найманими працівниками;

механізму визначення індивідуальної заробітної плати безпосередньо у структурному підрозділі підприємства з використанням таких елементів, як тарифна система або безтарифна модель, нормування праці, форми і системи оплати праці та преміювання.

Працівники, які займаються розробленням і впровадженням новинок готової продукції, вирізняються самостійністю і незалежністю у поглядах, високим рівнем освіти та інтелектуального розвитку, вираженим почуттям власної гідності, їм притаманне творче сприйняття, висока працездатність, вагомим мотивом для них є наполегливе досягнення поставленої мети. Це змінює пріоритети стимулювання інноваційної праці від тільки матеріальних, до нематеріальних, до яких відносять соціально-психологічні форми стимулювання, орієнтовані на задоволення потреб людини та працівника в самовираженні.

Існують такі **форми і методи стимулювання інноваційної діяльності в організації**.

1. Прямої дії:

Матеріальні: стабільний розмір заробітної плати; надбавок; премій; разових винагород; пільг; виплат на страхування.

Нематеріальні: кардинальна зміна статусу підрозділу і керівництва залежно від ефекту інновації; поступовий розвиток кар'єри.

2. Непрямої дії:

Матеріальні: придбання цінних паперів; сплата за членство в наукових товариствах; оплата участі в наукових конференціях та семінарах; оплата участі у програмах професійного розвитку в суміжних з основною галузях.

Нематеріальні: політика підтримки стабільності персоналу і розвитку професіоналізму працівників підприємства; залучення до участі в нарадах вищого рівня управління, доступ до конфіденційної інформації; самостійне право у виборі наукової тематики досліджень, в тому числі поза межами основного профілю діяльності; заохочення групової роботи, вільного обміну думками між керівником і підлеглими; культивування організаційних цінностей, що стимулюють інноваційно активну поведінку персоналу.

Окрім заробітної плати для мотивації інноваційної праці надважливе значення має **додаткове матеріальне стимулювання праці**. При розробці Положення про систему та умови оплати праці працівників підприємства підприємствам рекомендовано в ньому виділяти окремо розділ "Про матеріальне стимулювання праці працівників", у якому прозоро та зрозуміло визначаються показники та умови нарахування та виплати винагороди. Ними можуть стати продуктивність праці, продуктивність виробництва, якість продукції,

збільшення обсягів виробництва і продажу або комерційного прибутку, розширення ринку збуту готової продукції [8, с. 289–294].

Вкрай важливо, щоб довготривалий процес стимулювання виробничої, творчої та новаторської діяльності був безперервним, а застосовувані варіанти стимулювання та мотивації набували розвитку відповідно до зміни мотиваційних важелів впливу на робітників. За умов дотримання цієї рекомендації інноваційна активність працівників може бути максимально результативною та шанованою, що надасть організації можливості розширення потенціалу та підвищення добробуту.

Висновки

Як складова економічної системи заробітна плата неефективно виконує свої функції – відтворення робочої сили і стимулювання праці. Саме тому реформування заробітної плати є одним з головних напрямів подальших перетворень національної економіки.

Основні засади підвищення рівня номінальної та реальної заробітної плати в Україні передбачають встановлення економічно та соціально обґрунтованих рівнів мінімальної заробітної плати з поетапним наближенням її розміру до прожиткового мінімуму. Крім того, необхідний безперервний інноваційний розвиток, сприяння реформуванню оплати праці з боку держави та стимулювання діяльності працівників.

Запитання для самоконтролю

1. У чому полягає економічна природа заробітної плати? Які теорії оплати праці вам відомі?
2. Перерахуйте та поясніть форми та системи заробітної плати. Наведіть приклади.
3. Поясніть відмінність між реальною та номінальною заробітною платою?
4. Чи існує необхідність реформування заробітної плати?
5. Поясніть сутність терміна "акордна оплата праці".
6. У чому полягає сутність мінімальної заробітної плати?
7. Як тарифна сітка впливає на рівень оплати праці?
8. Назвіть принципи наукової організації праці.
9. Проаналізуйте стан системи соціального партнерства в Україні.
10. Поясніть сутність надбавок та пільг.

Словник основних термінів

Почасова форма заробітної плати або кількість грошей, яку отримує працівник за визначений час праці, слугує перетвореною формою, яка безпосередньо відображує реальну вартість робочої сили.

Відрядна форма заробітної плати характеризує залежність заробітної плати працівника від обсягу виробів, які він виготовляє за одиницю часу, за умов окремих розцінок праці.

Соціальне партнерство – це є система взаємовідносин між найманими працівниками і роботодавцями, що приходить на зміну класовій боротьбі.

Основна заробітна плата робітника безпосередньо пов'язана з результатами його праці і коригується тарифними ставками, посадовими окладами, відрядними розцінками, а також низкою доплат у розмірах, які встановлює законодавство.

Додаткова оплата праці пов'язана з успішними результатами господарської діяльності суб'єкта підприємництва й формується у вигляді винагород, премій, інших заохочувальних і компенсаційних виплат, а також надбавок і доплат, не передбачених законодавством.

Тарифною сіткою з оплати праці називають інструмент розподілу оплати праці залежно від складності процесу для різних груп персоналу.

Діапазон сітки – це співвідношення між тарифними коефіцієнтами крайніх розрядів.

Практичні завдання

Тести

Оберіть єдину правильну відповідь.

1. *Заробітна плата має таку структуру:*

- а) основна, додаткова, інші заохочувальні виплати;
- б) заохочувальні та компенсаційні виплати, погодинна;
- в) погодинна, основна, додаткова;
- г) усі відповіді правильні.

2. *Заробітна плата – це:*

- а) ціна робочої сили;
- б) плата за працю;
- в) частка засобів, спрямованих на споживання;
- г) усі відповіді правильні.

3. Основними елементами організації праці на рівні підприємства є:

- а) стимулювання робітників;
- б) підвищення ставок оплати праці;
- в) нормування праці, тарифна система, форми та системи зарплати;
- г) удосконалення системи відпусток та видачі лікарняних листів.

4. До основних соціально-економічних показників рівня життя населення не належать:

- а) реальний ВВП на душу населення;
- б) грошові доходи та витрати населення;
- в) реальна зарплатня;
- г) витрати з бюджету на розвиток культурної сфери.

5. Економічно активне населення складається:

- а) з зайнятих і безробітних;
- б) з зайнятих, безробітних і незайнятих;
- в) тільки з зайнятих груп населення;
- г) з зайнятих без урахування безробітних.

6. Найманий працівник – це той громадянин:

- а) який підписав трудову угоду з роботодавцем;
- б) який виконує самостійно суспільно корисну працю;
- в) який несе особисту відповідальність перед підприємством;
- г) який підписав трудову угоду про співробітництво в підприємницькій діяльності.

7. Роботодавець – це та людина, яка:

- а) одноосібно веде підприємницьку діяльність;
- б) не працює самостійно, а наймає для роботи одну або декілька осіб;
- в) є власником свого підприємства;
- г) не несе відповідальності за здійснення підприємницької діяльності.

8. Держава як основний суб'єкт соціально-трудових відносин не виконує такі функції:

- а) законодавчу;
- б) регулювання;
- в) виступає роботодавцем;
- г) економічну.

9. Оберіть найповніше визначення терміна "оплата праці":

- а) ціна робочої сили;
- б) відшкодування витрат на відтворення робочої сили;

- в) грошове вираження вартості робочої сили;
- г) грошові виплати працівнику з метою мотивації його до високопродуктивної праці.

10. *Основна заробітна плата працівника – це:*

- а) виплати працівникові з фонду матеріального заохочення за досягнення підприємством високих кінцевих результатів роботи;
- б) розмір оплати праці, який визначається тарифними ставками, відрядними розцінками, посадовими окладами;
- в) законодавчо зафіксовані ставки згідно з рівнем кваліфікації працівника;
- г) доплати понад розміри, встановлені чинним законодавством.

Виконайте завдання

Завдання 6.1. Середня заробітна плата в країні А – 1 280 грн, в країні В – 1 350 грн. Вартість споживчого кошика в країні А складала 700 грн, в країні В – 750 грн. За два роки середня заробітна плата в країні А стала 1 800 грн, а в країні В – 1 900 грн. Вартість споживчого кошика через два роки в країні А стала 780 грн, а в країні В – 830 грн у поточних цінах. Визначте, в якій країні більше зміниться реальна заробітна плата. Як це відобразиться на добробуту населення?

Завдання 6.2. Ринок праці характеризується такими показниками: чисельність населення 50 млн осіб, економічно активне населення складає 80 %, рівень зайнятості у загальній чисельності економічно активного населення – 90 %, природний рівень безробіття – 6,0 %. Обчисліть циклічний рівень безробіття. Поясніть, як циклічне безробіття впливає на заробітну плату та на рівень добробуту взагалі.

Завдання 6.3. Номінальний дохід збільшився на 6 %, рівень цін – на 7 %. Як і на скільки змінився реальний дохід? Назвіть фактори, що впливають на розмір реального доходу населення, обґрунтуйте вплив кожного з цих факторів та поясніть свою відповідь.

7. Соціальна політика

Мета – аналіз моделей соціальної політики, дослідження її сутності та основних аспектів здійснення; формування в студентів знань щодо основних напрямів розвитку соціальної політики в Україні.

Основні питання, що розглядаються:

7.1. Соціальна політика як складова внутрішньої політики держави.

7.2. Сутність соціальної політики. Її основні напрями.

7.3. Кадрове забезпечення здійснення соціальної політики.

7.4. Основні напрями розвитку соціальної політики в Україні.

Професійні компетентності, що формуються за темою:

здатність студентів до визначення поняття соціальної політики; вміння охарактеризувати моделі соціальної політики; вміння аналізувати сучасний стан соціального захисту в Україні; знання нормативно-правової бази соціальної політики в Україні; вміння виявити переваги та недоліки організації соціальної допомоги в Україні.

Ключові терміни: соціальна політика; економічна політика; об'єкти і суб'єкти соціальної політики; інструменти соціальної політики; соціальна справедливість; соціальна робота; принципи соціальної роботи; функції соціальних та громадських служб.

7.1. Соціальна політика як складова внутрішньої політики держави

Соціальна політика є одним з найважливіших напрямів державного регулювання економіки, оскільки це – органічна частина внутрішньої політики держави, спрямована на забезпечення добробуту і всебічного розвитку його громадян і суспільства в цілому.

Роль та мета соціальної політики визначається її впливом на процеси відтворення робочої сили, підвищення продуктивності праці, освітнього та кваліфікаційного рівня трудових ресурсів, на рівень науково-технічного розвитку продуктивних сил, на культурну і духовну життя суспільства.

Одночасно виступаючи як частина державної економічної політики, соціальна політика, спрямована на поліпшення умов праці і побуту, розвиток фізкультури і спорту, впливає на зниження захворюваності та підвищення якості життя громадян, і разом із тим надає відчутний вплив на скорочення економічних втрат у виробництві.

У результаті розвитку таких систем соціальної сфери, як громадське харчування, дошкільна освіта, звільняється частина населення зі сфери домашнього господарства, підвищується рівень зайнятості в суспільному виробництві. Наука і наукове забезпечення, що визначають

перспективи економічного розвитку країни в епоху НТП, також є частиною соціальної сфери та їх розвиток та ефективність регулюються в рамках соціальної політики.

Соціальна сфера не тільки регулює процеси зайнятості населення, але і є безпосередньо місцем реалізації праці та забезпечує роботою мільйони людей в країні. Такі галузі соціального комплексу, як охорона здоров'я, освіта, торгівля, житлово-комунальне господарство та інші, забезпечують робочими місцями до 20 % економічно активного населення, а в економічно розвинених країнах у сфері послуг зайнято до 70 % всіх працюючих.

Головне призначення соціальної сфери – повне задоволення матеріальних, культурних і духовних потреб, формування всебічно і гармонійно розвинених членів суспільства, тобто стратегічна і вища мета розвитку будь-якої цивілізованої держави.

Основними завданнями соціальної політики держави є:

1. Гармонізація суспільних відносин, узгодження інтересів і потреб окремих груп населення з довготривалими інтересами суспільства, стабілізація суспільно-політичної системи.

2. Створення умов для підвищення матеріального добробуту громадян, формування економічних стимулів для участі в суспільному виробництві, забезпечення рівності соціальних можливостей для досягнення нормального рівня життя.

3. Забезпечення соціального захисту всіх громадян та їх основних гарантованих державою соціально-економічних прав, в тому числі підтримка малозабезпечених та слабозахищених груп населення.

4. Забезпечення раціональної зайнятості в суспільстві.

5. Зниження рівня криміналізації в суспільстві.

6. Розвиток галузей соціального комплексу, таких, як освіта, охорона здоров'я, наука, культура, житлово-комунальне господарство тощо.

7. Забезпечення екологічної безпеки країни [8, с. 85].

Розглянемо сучасні моделі соціальної політики, які відрізняються за ступенем втручання держави в соціально-економічну сферу суспільства, за ступенем соціальної захищеності громадян, за ступенем забезпеченості свободи соціального вибору різних верств населення, за впливом соціальних процесів на економічний розвиток країни.

Загальновідома з недавнього минулого **патерналістська соціалістична модель**. Основні її характеристики – всебічна відпо-

відальність держави за соціально-економічне становище своїх громадян, державна монополія в області виробництва і розподілу всіх товарів і послуг, необхідних населенню, почуття соціальної захищеності, соціальної стабільності, лояльність громадян до держави.

Ця система, володіючи низькою економічною ефективністю, не в змозі забезпечити високий рівень добробуту всіх громадян, тому для неї також характерна система соціальних пільг і привілеїв для бюрократичної еліти і низький рівень забезпеченості та кількості соціальних благ для основної маси населення.

Методи реалізації соціальної політики різноманітні – від адміністративних, економічних до прямого насильства.

Шведська модель соціальної політики ("шведський соціалізм") характеризується дуже великою відповідальністю і високим рівнем регулювання державою соціальної сфери. Вона забезпечує високий ступінь соціальної захищеності громадян, але через властиву для всіх надмірно централізованих систем уніфікації в соціальній сфері, обмеженості свободи вибору для споживачів не користується широким розповсюдженням і популярністю, оскільки це розцінюється як дуже істотні недоліки в системі західної демократії.

Модель "держави добробуту" є типовою ринковою моделлю з високим рівнем регулювання соціальної сфери. Держава, маючи пріоритетом ринкове господарство, бере на себе функцію забезпечення соціальної стабільності громадян, забезпечує широкий спектр соціальних послуг, які ринок забезпечити не може. У "державі добробуту" високий рівень витрат на соціальні потреби, високі соціальні мінімальні стандарти, часто вони наближені до середніх показників по країні.

Модель соціально-орієнтованого ринкового господарства, засновником якої є Людвіг Ерхард, базується на принципах вільної конкуренції, вільного вибору предметів споживання, свободи розкриття і процвітання особистості. При безумовному пріоритеті економічної свободи ринку ця модель характеризується також високим ступенем захищеності громадян, яка забезпечується за допомогою державного втручання через перерозподіл благ, податкову політику правове забезпечення тощо

Ринкова соціальна модель відрізняється найбільшою соціальною жорсткістю, оскільки в ній діє пріоритет ринкових методів регулювання соціальної сфери перед методами прямого державного втручання. Вона

характеризується роздержавленням соціальної сфери, зведенням до мінімуму державних субсидій і дотацій. В Україні за умов стратегічної орієнтації на соціальне ринкове господарство в даний час домінує ринкова соціальна модель.

Різкий перехід від патерналістської соціалістичної моделі до ринкової соціальної, від масового соціального захисту та підтримки і розгалуженої мережі безкоштовних установ соціальної сфери до ринкових методів дає надзвичайно різкий контраст, болісно переноситься населенням. Більш м'які моделі "держави добробуту" і "соціального ринкового господарства" безумовно могли б полегшити перехід до ринкових відносин, але сучасні умови глибокої економічної кризи різко обмежують такі можливості. З цієї причини не завжди вдається реалізувати принципи соціальної політики, наприклад такі, як створення умов для підтримки прийняттого рівня добробуту, соціальна захищеність в екстремальних ситуаціях, гарантованість прожиткового мінімуму у вигляді мінімальної зарплати і мінімальної пенсії.

7.2. Сутність соціальної політики. Її основні напрями

Соціальна політика – це система управлінських, організаційних, регулюючих дій і заходів, спрямованих передусім на сприяння цілеспрямованій діяльності громадян, їх всебічному розвитку, забезпеченню відповідного рівня їх життя і праці, їх соціальному захисту.

Основним механізмом соціальної політики є управління соціальними процесами, які є відображенням змін елементів соціальної інфраструктури під впливом внутрішніх та зовнішніх умов.

Головною функцією соціального управління є забезпечення та реалізація потреб прогресивного розвитку суспільства.

Соціальне управління – це комплекс взаємодій, який реалізується шляхом формування критеріїв та показників соціального розвитку, розробки заходів щодо вирішення соціальних проблем, має багато рівнів і здійснюється через соціальну політику.

Об'єктом соціальної політики є суспільні, зокрема соціальні, відносини, процеси життєдіяльності суспільства, які безпосередньо чи опосередковано впливають на формування соціальної безпеки людини, задоволення нею власних соціальних потреб та інтересів, освоєння і творення соціальних цінностей.

Суб'єкти соціальної політики (люди, держава, суспільство, соціальні інститути і товариства, політичні партії, громадські організації, колективи, профспілки, спілки підприємців, різноманітні фонди) потребують дотримання необхідного співвідношення між її складовими, формами та засобами впливу на об'єкт, а також узгодження спільних зусиль і єдності інституціональних та інших суб'єктів. Держава є основним суб'єктом соціальної політики.

Згідно з цим можливо окреслити **основні напрями державної соціальної політики**: забезпечення зростання грошових доходів населення і зменшення їхньої диференціації на основі збільшення заробітної плати, підвищення частки оплати праці у валовому внутрішньому продукті, поліпшення пенсійного забезпечення в ході проведення пенсійної реформи і посилення адресності соціальної підтримки населення; значне скорочення соціальної й економічної бідності, мінімізація крайньої бідності в місцях її найбільшої концентрації, зміцнення соціальної безпеки громадян [42, с. 30–36].

Держава, проводячи соціальну політику, використовує такі **інструменти**:

соціальні гарантії та мінімальні стандарти споживання, які є законодавчо встановлені й обов'язкові (величина прожиткового мінімуму, мінімальна зарплата і пенсія, гарантований мінімум послуг охорони здоров'я, житла тощо);

оподаткування, що стимулює створення нових робочих місць;

соціальні трансферти, тобто різні засоби перерозподілу прибутків (регіональні субвенції, соціальні виплати тощо);

застосування прогресивної шкали для надвисоких прибутків та індексація прибутків;

регулювання зайнятості.

Мета соціальної політики полягає у створенні необхідних умов для розвитку та оптимального функціонування соціальних відносин, повного розкриття творчого соціального потенціалу людини, підвищення рівня і якості життя громадян на основі стимулювання трудової і господарської активності населення, а також досягнення в суспільстві соціальної злагоди і цілісності.

Однією з цілей соціальної політики є також досягнення соціальної справедливості в державі та суспільстві.

Соціальна справедливість є загально визнаною цінністю сучасного демократичного суспільства, що закріплена в документах світової спільноти, зокрема в Міжнародних пактах ООН, і в реалізації соціальної політики соціальної держави виступає як ключовий принцип.

Соціально справедлива держава – це держава, яка бере на себе відповідальність за кожного громадянина і прагне забезпечити кожній людині гідні умови існування, соціальний захист, співучасть в управлінні виробництвом, а в ідеалі – приблизно однакові життєві шанси та можливості для самореалізації в суспільстві. Діяльність такої держави спрямована на загальне благо, утвердження в суспільстві соціальної злагоди.

Соціальна справедливість є основним принципом мирного та благополучного співіснування як в самих країнах, так і між різними країнами. Для Організації Об'єднаних Націй прагнення соціальної справедливості для всіх лежить в самому центрі її глобальної місії зі сприяння розвитку та поваги людської гідності. Саме тому 26 листопада 2007 року Генеральна Асамблея проголосила 20 лютого Всесвітнім днем соціальної справедливості, що відзначається щорічно, починаючи з 2009 року.

В умовах кризи та зниження рівня доходів населення держава має виступити *соціальним амортизатором* перетворень і одночасно проводити активну соціальну політику на нових, відповідних ринковим вимогам засадах.

Соціальний амортизатор – це механізм соціального захисту, підвищення ролі якого важливе на етапах структурної перебудови, системної, соціально-економічної трансформації, в процесі виходу на новий рівень економічного розвитку, а також переходу до нового рівня цивілізації.

Правове регулювання в соціальній сфері формується під впливом державної соціальної політики, що уточнюється в урядових програмах соціальних реформ.

Нормативно-правова база соціальної політики в Україні реалізується також підзаконними нормативними правовими актами: Указами Президента України, постановами Уряду України, актами виконавчої влади суб'єктів держави. До неї входять Конституція України, Кодекс законів про працю України, Концепція соціального забезпечення населення України (Постанова Верховної Ради України від 21 грудня 1993 року № 3758-XII), Основи законодавства України про загально-

обов'язкове державне соціальне страхування від 14 січня 1998 року № 16/98-ВР, закони України: "Про соціальну роботу з дітьми та молоддю", "Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні", "Про пенсійне забезпечення", "Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту", "Про державну допомогу сім'ям з дітьми", "Про межу малозабезпеченості", "Про статус і соціальний захист населення, що постраждало від Чорнобильської катастрофи", "Про основи соціальної захищеності інвалідів", "Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні" та ін.

Однак правове регулювання соціальної сфери досить не оперативне і засноване на тому положенні, що таке регулювання повинно привести до результатів не нижче наявних до включення процесу регулювання. Крім того, правова база розвитку соціальної сфери містить у собі три рівні, сформованих відповідно вищими органами впади держави, суб'єктами регіональних і місцевих утворень.

7.3. Кадрове забезпечення здійснення соціальної політики

Соціальна політика набуває можливості реалізації через функції соціальної роботи. Сутнісна значимість соціальної роботи – в її активізуючому характері, який базується на розумінні того, що соціальний працівник не зможе прожити за клієнта його життя. Соціальна діяльність призначена віднайти позитивні збережені можливості особистості, спрямувати їх у правильне русло, допомогти їй усвідомити власну життєву ситуацію і знайти вихід із неї.

Соціальна робота – унікальний вид професійної діяльності зі створення соціальних умов для поліпшення умов життя окремої особистості, підвищення добробуту народу, який базується на п'ятьох аспектах: соціально-економічному, національно-географічному, політичному, культурному, духовному. Як вид професійної діяльності соціальна робота сформована на базі системи соціального захисту населення, освіти, охорони здоров'я, соціальних служб для молоді, спеціалізованих закладів і установ.

Під **об'єктом соціальної роботи** розуміють усіх, хто потребує допомоги незалежно від її характеру та специфіки. Ті, хто надає таку допомогу, належать до **суб'єктів соціальної роботи**. Таким чином, соціальна робота є своєрідною взаємодією об'єкта і суб'єкта, результатом якої є допомога людям у розв'язанні їхніх життєвих проблем.

Соціальна робота – специфічний вид професійної діяльності уповноважених органів з надання державного і недержавного сприяння людині з метою забезпечення матеріального, соціального, культурного рівня її життя, надання індивідуальної допомоги людині, родині чи групі осіб.

В основі соціальної роботи лежать:

принципи соціальної роботи;

процес соціальної роботи;

функції соціальної роботи;

складові соціальної роботи.

До **принципів соціальної роботи** належать: принцип створення рівних можливостей, принцип поєднання допомоги із самопомогою, принцип гуманності, принцип диференціації та індивідуалізації, принцип адаптації, принцип інтеграції, принцип узгодженості короткотривалих і довготривалих перспектив, принцип комплексного підходу, принцип етичності, принцип партнерства і взаємної довіри, принцип безкоштовності обслуговування чи кошовності послуг, принцип поваги до особистості [8, с. 37–52].

Згідно з Законом України "Про соціальні послуги" **соціальне обслуговування** – це система соціальних заходів, яка передбачає сприяння, підтримку і послуги, що надають соціальні служби окремим особам чи групам населення для подолання або пом'якшення життєвих труднощів, підтримки їх соціального статусу та повноцінної життєдіяльності.

Інститути, які займаються соціальним обслуговуванням, доцільно класифікувати. За масштабами діяльності вони розподіляються на:

міжнародні (Міжнародна організація праці, Дитячий фонд ООН та ін.), діяльність яких поширюється на міжнародний простір;

загальнодержавні (Міністерство праці та соціальної політики, Державний центр соціальних служб для молоді та ін.);

регіональні (територіальний орган соціальної допомоги, районний центр зайнятості населення та ін.).

За організаційними рівнями діяльності розрізняють п'ять рівнів таких інститутів:

перший – розробка політики й планування, окреслення меж служб (Верховна Рада і місцеві ради, Адміністрація Президента, Кабінет Міністрів);

другий – забезпечення широкого територіального охоплення механізмів для організації та формування служб (міністерства й відомства);

третій – створення системи, управління цією системою, розв'язання певного кола проблем (Державний центр зайнятості населення, Державний центр соціальних служб для молоді);

четвертий – розв'язання проблеми як окремої ситуації (з клієнтами працюють професіонали: правники, лікарі, соціальні працівники у відповідних установах і службах);

п'ятий – розв'язання проблеми як вимоги (інформаційні, консультативні служби, відділи, які визначають суть проблеми і направляють клієнтів до відповідних спеціалістів).

Соціальні служби – підприємства, установи та організації незалежно від форм власності і господарювання, а також громадяни, що надають соціальні послуги особам, які перебувають у складних життєвих обставинах та потребують сторонньої допомоги.

До функцій соціальних служб належить надання соціальних послуг.

Соціальні послуги – комплекс правових, економічних, психологічних, освітніх, медичних, реабілітаційних та інших заходів, спрямованих на окремі соціальні групи чи індивідів, які перебувають у складних життєвих обставинах та потребують сторонньої допомоги, з метою поліпшення або відтворення їх життєздатності, соціальної адаптації та повернення до повноцінного життя [32].

В Україні професія *соціального працівника* є новою, проте традиції благочинства, милосердя, надання допомоги нужденним мають давнє походження. У соціальному середовищі формуються стереотипи та розуміння такого виду діяльності, як соціальна робота. Також відбувається безперервний обмін досвідом щодо підвищення якості виконання професійної діяльності.

За останні роки в результаті вивчення особливостей практичної діяльності соціальних працівників вдалося виокремити групи *професійно обумовлених особистісних якостей, необхідних спеціалісту*, які водночас є підґрунтям для його професійно-особистісного розвитку й саморозвитку:

моральні (гуманність, громадянськість, доброзичливість, тактовність, терпимість, принциповість, повага до людей, чесність, винахідливість, оптимістичність);

інтелектуальні (професійна компетентність, ерудиція, гнучкість, аполітичність, оперативність мислення і прийняття рішень, поміркованість, кмітливість, орієнтація на навчання);

вольові (наполегливість, витримка, рішучість, організованість, урівноваженість, сміливість, вимогливість, дисциплінованість);

комунікативні (комунікабельність, адаптивність, контактність, емоційність, уміння слухати і чути, уміння переконувати, почуття гумору);

організаторські (активність, ініціативність, відповідальність, впевненість у собі, цілеспрямованість, підприємливість).

Важливим моментом професійної соціальної роботи є міждисциплінарний підхід до розв'язання проблем, які виникають у клієнта. Працюючи у складі міжпрофесійних груп разом з лікарями, педагогами, соціологами, практичними психологами, соціальними юристами, соціальний працівник має можливість комплексно вирішувати проблеми сім'ї, окремої особистості чи соціальної групи, безумовно, спираючись на потенціал самого суб'єкта.

7.4. Основні напрями розвитку соціальної політики в Україні

Характерною ознакою розвитку соціально-економічної політики України починаючи з 2000 року було стабільне зростання доходів громадян, зокрема наявного доходу, номінальної заробітної плати, із синхронним прискоренням зростання основних соціальних гарантій – мінімальної заробітної плати, прожиткового мінімуму й мінімальної пенсії за віком. Однак криза, що розпочалася наприкінці 2008 року, посилила дію старих соціальних проблем, а також породила безліч нових: скорочення та затримка виплати заробітної плати, відправлення працівників у неоплачувані відпустки, скорочення робочих місць та звільнення працівників, відновилося зростання заборгованості з виплати заробітної плати.

Соціально-економічна ситуація в Україні кардинально змінила життя населення, погіршення економічної ситуації призвело до поглиблення розшарування суспільства за рівнем доходу і, як результат, до диференціації життєвого рівня населення. За стандартами розвинених країн населення України завжди було бідним, але розрив між життєвими стандартами та реальним рівнем життя не був таким величезним, як зараз.

Виникає необхідність виявлення основних **соціальних проблем** в Україні, до яких належать:

невідповідність між обсягами соціальних послуг і виплат, які зобов'язалася надавати громадянам держава, та можливостями їх фінансування з державного бюджету;

неефективність використання державних ресурсів і відсутність суттєвих практичних зрушень у сфері соціального захисту населення;

нераціональне використання коштів, що виділяються на соціальні потреби;

демографічний вплив: в Україні нараховується приблизно 14 млн пенсіонерів, а пенсійні виплати становлять близько 18 % ВВП;

надмірно централізована та негнучка вітчизняна система соціальних закладів;

негативна тенденція до бідності населення, в тому числі працюючих осіб, значної поляризації громадян за доходами [43, с. 430–437].

Крім того, серед гострих соціальних проблем українських громадян: безробіття; бідність і злиденне існування; корупція нечуваного розмаху у владі; корупція в судах, прокуратурах, правоохоронних органах, силових структурах; хабарництво в медицині й освіті; алкоголізм і наркоманія; злочинність; безквартирність і безробіття молодих сімей; десятки тисяч кинутих дітей; руйнація громадської моралі; повальна руйнація об'єктів соціальної сфери: дитячих садків, сільських лікарень, шкіл.

Найважливішим виступає в такій ситуації аналіз *сучасної структури українського суспільства*. Оцінюючи соціально-демографічну ситуацію в Україні, можна сказати, що суспільство на сьогоднішній день переживає стан демографічної кризи. Такий висновок дозволяють зробити спостережувані тенденції.

По-перше, переважання смертності над народжуваністю, причинами якого є дорожнеча, інфляція, загальний низький рівень життя населення, зміна системи цінностей тощо.

По-друге, спостерігається старіння населення, тобто старіння працюючої частини.

По-третє, тенденції, пов'язані з низкою проблем сім'ї, які характеризуються зростанням альтернативних шлюбних форм сім'ї, великою кількістю одиноких людей, перехід до молодіжної сім'ї.

По-четверте, тенденція до еміграції, що впливає на зниження чисельності населення України.

Існування згаданих проблем свідчить про необхідність проведення певним чином спрямованої соціальної та демографічної політики, яка включатиме економічні, соціальні та юридичні процеси, і спрямовані на досягнення в довгостроковій перспективі сприятливого характеру процесів природного відтворення генерацій. Пріоритетними напрямками такої політики України мають бути:

охорона материнства і дитинства;

поліпшення матеріального стану багатодітних малозабезпечених сімей;

організація та вдосконалення служби побуту;

надання безкоштовної медичної допомоги соціально незахищеним верствам населення;

надання пільг молодим сім'ям;

створення сприятливих умов для творчого розвитку фахівців у всіх галузях суспільства тощо.

Таким чином, основою соціальної стабільності в сучасному світі та Україні має бути потужний і численний середній клас – головна складова громадянського суспільства.

Як основний платник податків середній клас формує державний та місцеві бюджети, визначає споживчу поведінку населення і внутрішній ринок країни, через накопичення та участь у різноманітних системах страхування забезпечує інвестиційний потенціал, завдяки домінуванню в громадських та політичних організаціях визначає поведінку електорату і значною мірою формує моральні стандарти суспільства, шляхом участі у виборчому процесі виконує функції носія демократії та політичних свобод.

Таким чином, наявність сформованого середнього класу є ознакою демократичної держави з ринковою економікою і розвиненим громадянським суспільством. Важливо, що всі ці процеси (розвиток демократії, формування громадянського суспільства, розбудова ринкової економічної системи, становлення середнього класу) реалізуються майже синхронно, жоден не може істотно випереджати інші, хоча підґрунтям є економічна ситуація.

Висновки

Соціальна політика є одним з найважливіших напрямів державного регулювання економіки. Соціальна політика набуває можливості реалізації через функції соціальної роботи.

Соціальну структуру та характерні ознаки суспільної поведінки визначає передусім економічна система суспільства. Основою соціальної стабільності в сучасному світі та Україні має бути потужний і численний середній клас – головна складова громадянського суспільства. Отже, перехід до соціально орієнтованої економічної системи має супроводжуватися адекватними змінами соціальної структури суспільства, формуванням нових стратегій відповідно до нових майнових та суспільних відносин.

Запитання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняття "соціальна політика".
2. Назвіть об'єкти та суб'єкти соціальної політики.
3. Охарактеризуйте основні напрями соціальної політики.
4. Перелічіть та поясніть принципи соціальної політики.
5. У чому полягає призначення соціальних амортизаторів?
6. Назвіть етапи формування та реалізації соціальної політики.
7. Дайте визначення терміна "соціально справедлива держава".
8. Назвіть основні соціальні гарантії, які застосовуються в Україні.
9. Охарактеризуйте нормативно-правову базу соціальної політики в Україні.
10. Назвіть основні інструменти соціальної політики.

Словник основних термінів

Модель "держави добробуту" є типовою ринковою моделлю з високим рівнем регулювання соціальної сфери.

Соціальна політика – це система управлінських, організаційних, регулюючих дій і заходів, спрямованих передусім на сприяння цілеспрямованій діяльності громадян, їх всебічному розвитку, забезпеченню відповідного рівня їх життя і праці, їх соціальному захисту.

Соціальна робота – унікальний вид професійної діяльності зі створення соціальних умов для поліпшення умов життя окремої особистості, підвищення добробуту народу.

Суб'єкти соціальної політики – люди, держава, суспільство, соціальні інститути і товариства, політичні партії, громадські організації, колективи, профспілки, спілки підприємців, різноманітні фонди.

Соціально справедлива держава – це держава, яка бере на себе відповідальність за кожного громадянина і прагне забезпечити кожній

людині гідні умови існування, соціальний захист, співучасть в управлінні виробництвом.

Соціальний амортизатор – це механізм соціального захисту, підвищення ролі якого важливе на етапах структурної перебудови, системної, соціально-економічної трансформації.

Практичні завдання

Тести

Оберіть єдину правильну відповідь.

1. Соціальна політика – це:

- а) рівень форм та функціонування соціально-трудова відносин;
- б) фактор формування та функціонування соціально-трудова відносин;
- в) принцип формування та функціонування соціально-трудова відносин;
- г) предмет формування соціально-трудова відносин.

2. Соціальна допомога – це:

- а) система заходів, що стосуються економічно активного населення;
- б) система заходів, що стосуються працездатного населення;
- в) система заходів, що стосуються всього населення;
- г) система заходів, що стосуються вразливих прошарків працездатного населення.

3. Метою соціальної політики є:

- а) підвищення рівня і якості життя населення;
- б) надання працездатній особі можливостей, які дозволять їй своєю працею забезпечити добробут родини;
- в) надання працездатній особі можливостей формування нагромаджень та їх ефективного інвестування;
- г) усі відповіді правильні.

4. Соціальна політика як один із напрямів програмно-нормативної регламентації передбачає:

- а) регламентацію переміщення робочої сили;
- б) пенсійне забезпечення, соціальне страхування;
- в) виплату допомоги;
- г) реєстрацію безробітних, професійно-навчальні заходи з попередження безробіття.

5. Соціально-трудові відносини залежать від:

- а) стратегії розвитку підприємства та трудової поведінки;
- б) умов праці на підприємстві;
- в) основних характеристик соціально-трудових відносин, системи робочих місць на підприємстві;
- г) міжнародної міграції робочої сили, кваліфікаційного зростання працюючих.

6. Організація роботи соціальних інспекторів належить до повноважень:

- а) міністерства праці та соціальної політики;
- б) обласних управлінь праці та соціального захисту населення;
- в) міністерства соціальної економіки;
- г) соціальних фондів.

7. Контроль за діяльністю цільових фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування здійснює:

- а) соціальний комітет;
- б) соціальна спілка;
- в) страховий пул;
- г) наглядова рада.

8. Забезпеченням реалізації державної політики у галузі зайнятості займається:

- а) міністерство праці та соціальної політики;
- б) районне управління праці та соціального захисту населення;
- в) міністерство фінансів;
- г) соціальний фонд.

9. Мінімальні норми задоволення фізіологічних, соціальних і духовних потреб:

- а) кошук споживача;
- б) фізіологічний мінімум;
- в) соціальний мінімум;
- г) індекс людського розвитку.

10. Наданням субсидій для відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг займаються:

- а) міністерство праці та соціальної політики;
- б) районні управління праці та соціального захисту населення;
- в) міністерство фінансів;
- г) соціальні фонди.

Виконайте завдання

Завдання 7.1. Пані Семенюк як непрацююча звернулася до органів соціального захисту з приводу отримання допомоги по вагітності та пологах. Їй було відмовлено, у зв'язку із тим, що вона отримує допомогу по догляду за дитиною до досягнення трирічного віку. Чи правомірною є така відмова. Відповідь обґрунтуйте.

Завдання 7.2. Пан Супрун звернувся до вас за роз'ясненням щодо умов отримання ним пенсії по інвалідності. Він пояснив, що має другу групу інвалідності, а також чотири роки страхового стажу. На момент звернення йому виповнилося 26 років. Чи має право пан Супрун на пенсію по інвалідності? Охарактеризуйте правові відносини, які виникають у зв'язку із реалізацією особою права на пенсію по інвалідності.

Завдання 7.3. Студент Петренко навчається на третьому курсі Національного аграрного університету на денному відділенні. Чи можна вважати Петренко суб'єктом права соціального забезпечення? Відповідь обґрунтуйте.

8. Система соціального захисту населення

Мета – визначення необхідності соціального захисту, дослідження сутності малозабезпеченості та бідності; формування в студентів знань щодо форм захисту соціально-вразливих верств населення.

Основні питання, що розглядаються:

- 8.1. Необхідність соціального захисту в умовах ринкової економіки.
- 8.2. Соціальний захист економічно активного населення.
- 8.3. Форми захисту соціально-вразливих верств населення.
- 8.4. Державна підтримка сімей з низькими доходами.
- 8.5. Пенсійне страхування і недержавні пенсійні фонди.

Професійні компетентності, що формуються за темою:

здатність студентів до загального аналізу системи соціального захисту; вміння виявити недоліки та переваги соціального страхування; вміння аналізувати динаміку мінімальних гарантій в оплаті праці; знання

напрямів вдосконалення форм захисту соціально вразливих верств населення; вміння дослідити сучасні тенденції загальнообов'язкового пенсійного страхування.

Ключові терміни: соціальний захист; соціальне страхування; соціальний ризик; економічно активне населення; державні гарантії; державна молодіжна політика; малозабезпеченість; бідність; пенсійне забезпечення.

8.1. Необхідність соціального захисту в умовах ринкової економіки

Трансформаційні перетворення у суспільстві потребують переосмислення сутності соціального захисту населення відповідно до нових завдань, які покликана вирішувати така система, та механізмів його здійснення.

Неможливо уявити процес реалізації соціальної політики стосовно будь-якої категорії громадян без забезпечення їх соціального захисту. Тому соціальний захист передусім є впливовою складовою державної соціальної політики, а, по-друге, виступає невід'ємним елементом функціонування держави в мінливих економічних умовах.

Соціальний захист передбачає комплекс взаємопов'язаних організаційно-правових та економічних заходів, які спрямовані на забезпечення гідних умов життя, здоров'я та добробуту населення в певних економічних умовах.

Мета соціального захисту – це безперервне забезпечення рівня життя малозабезпечених верств населення та непрацездатних громадян згідно з (але не нижче) прожитковим мінімумом, який встановлено державою, а також запобігання соціальній напруженості, яка може виникнути в суспільстві внаслідок майнової, расової, культурної, релігійної та соціальної нерівності.

Доцільно розкрити сутність двох основних **функцій соціального захисту**:

1) згладжування наслідків бідності, що виступає водночас реабілітаційною функцією пасивного характеру;

2) попередження виникнення бідності, що характеризує превентивну функцію активного характеру шляхом захисту доходів на випадок тимчасової втрати працездатності, тобто через соціальне страхування.

Засади *соціального захисту населення України* відображені та затверджені у чинному законодавстві. Формування системи соціального захисту відбувається за допомогою трьох складових: *соціального забезпечення, соціальної допомоги та соціального страхування*.

Соціальне забезпечення – це фактичне надання певним категоріям громадян соціальних виплат за рахунок коштів бюджету, яке пропорційно залежить від поточної економічної політики уряду та стану державного бюджету.

Соціальна допомога передбачає грошові виплати та інші види підтримки підприємствам і організаціям через фінансування за рахунок податків та інших надходжень до державного бюджету в якості компенсації недоотриманих доходів громадян у формі різного роду пільг, житлових субсидій. Важливо, що соціальна допомога зорієнтована перш за все на індивідуальні потреби громадян [32].

Соціальне страхування, яке є одним із базових інститутів системи соціального захисту – це система правових, економічних та організаційних заходів, метою яких є компенсація окремих видів соціальних ризиків.

Соціальний ризик – це визначена законодавчо ймовірність суттєвого зниження матеріальної забезпеченості в результаті втрати заробітної плати або трудового доходу з об'єктивних, соціально важливих причин, а також необхідності додаткових витрат.

Випадок соціального ризику може виникнути також внаслідок втрати працездатності в результаті хвороби або нещасного випадку, народження дитини та догляду за нею, старості тощо; крім того соціальний ризик з'являється за умов відсутності попиту на працю або безробіття.

Важливою складовою частиною соціального захисту виступає соціальне страхування. **Державне соціальне страхування на випадок безробіття** передбачає водночас компенсацію втраченого доходу та втілення заходів, що запобігають безробіттю. Такими заходами є державні програми зайнятості, професійної підготовки і перепідготовки кадрів, активне сприяння створенню нових робочих місць. Згідно з природними особливостями ринку робочої сили, де перманентно відбувається її постійний міжгалузевий рух, відбувається уніфікація *тарифу у страхуванні на випадок безробіття* таким чином, щоб задовольнити потреби всіх галузей.

Щодо *організаційно-правової структури соціального захисту*, то слід зазначити, що *правовою основою соціального захисту* є положення чинного законодавства, що регулюють систему засобів соціального захисту: гарантії, норми, зобов'язання, розподіл функцій, а *організаційними основами соціального захисту* є відповідні управлінські та функціональні установи по роботі з населенням [30].

У ст. 46 Конституції України закріплене "право громадян на соціальний захист, яке забезпечується загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням за рахунок страхових внесків громадян, підприємств, установ і організацій, а також бюджетних та інших джерел фінансування. Закріплення в Конституції гарантій соціального захисту відповідає положенням міжнародно-правових актів: Загальної декларації прав людини; Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права; Конвенції про права дитини".

8.2. Соціальний захист економічно активного населення

Сутність категорій "економічно активне населення" та "економічно неактивне населення" розглянуто в розділі 3.1 цього навчального посібника.

Сучасна політика зайнятості вимагає приділення особливої уваги в межах загальної системи соціального захисту тим категоріям економічно активного населення, які найшвидше виштовхуються з ринку праці, зокрема, це молодь. Саме на ринку праці реформування економіки найбільше зачіпає інтереси економічно активного населення. Тому посилення його ролі на ринку праці, який постійно забезпечує реалізацію творчого і трудового потенціалу, а також належний добробут працівників є головним пріоритетом соціального захисту соціально-економічних прав та інтересів населення.

Важливою проблемою в межах забезпечення *соціального захисту економічно активного населення* є розвиток гуманітарної сфери, зокрема культури, освіти, науки, охорони здоров'я, фізичної культури і спорту, відпочинку та туризму. Ці напрями розвитку людського капіталу сприяють забезпеченню соціального добробуту людини на всіх етапах її життєдіяльності, стають надійною основою її самозахисту. Однак це можливо за умов існування соціально-орієнтованої економіки.

Суть ***соціально орієнтованої ринкової економіки*** полягає в тому, що держава є гарантом гідного та безпечного життя громадян;

держава "бере в свої руки" управління ринковою економікою щоб забезпечити стабільність і правомірність усіх процесів, яких у свою чергу стосуються соціальні інститути. Більш за всіх серед підприємців потерпає реальний сектор економіки – малий та середній бізнес.

Формування сприятливого середовища для розвитку приватної ініціативи громадян України та надання кожному громадянину можливостей для самореалізації потребує *створення сприятливих умов щодо малого та середнього підприємництва* відповідно до Європейської Хартії для малих підприємств.

Малі та середні підприємства мають стати одним з дієвих чинників сталого зростання соціально орієнтованої економіки, створення нових робочих місць, структурної перебудови економіки, зміцнення економіки регіонів. Відповідно державна політика має передбачати:

вдосконалення законодавчої бази щодо підтримки малого та середнього бізнесу з метою її адаптації до принципів та норм Європейського Союзу;

розширення можливостей доступу до кредитів для малих і середніх підприємств через розвиток ринку фінансових послуг, формування мережі регіональних фондів підтримки підприємництва та кредитно-гарантійних установ, запровадження ефективних механізмів мікрокредитування суб'єктів малого підприємництва, у тому числі залучення іноземних кредитних ресурсів;

подальше спрощення процедур започаткування підприємницької діяльності, надання дозволів та ліцензій шляхом реального впровадження принципу "єдиного вікна";

стимулювання розвитку інфраструктури підтримки підприємництва, яка забезпечуватиме інформаційні, консультативні, науково-технологічні та навчальні послуги для суб'єктів малого підприємництва;

нормативно-методичне забезпечення поглиблення інноваційної спрямованості розвитку підприємництва, стимулювання венчурного бізнесу, запровадження ефективних механізмів правової, фінансової, організаційної, кадрової та освітньої підтримки перспективних інноваційних проектів у сфері малого підприємництва;

заохочення об'єднання малих та середніх підприємств у ділові мережі.

Не менш важливими в цьому контексті є мінімальні гарантії в оплаті праці як елемент соціального захисту найманих працівників, серед яких

загальновідомі мінімальні розміри ставок заробітної плати як мінімальні гарантії в оплаті праці, які визначаються генеральною угодою, та прожитковий мінімум.

Державні гарантії щодо зайнятості та перепідготовки кадрів регламентуються положеннями Закону України "Про зайнятість населення" від 05.07.2012 р. № 5067-VI.

8.3. Форми захисту соціально-вразливих верств населення

Спостереження за економічними перетвореннями в Україні протягом останніх років свідчить, що соціальні втрати України за ці роки досягли максимізації за всіма параметрами, а стан найбільш вразливих верств населення можливо оцінити як критичний.

Дестабілізація та зміщення акцентів розвитку суспільства призводить до зростання негативного впливу алкоголізації, наркоманії, проституції, безпритульництва, жебракування, криміналізації суспільства. Кількість тяжких злочинів стрімко зростає. Водночас поширюються інфекційні та психічні захворювання. Можливості молодого покоління в отриманні освіти, оволодінні професією обмежуються.

До **соціально вразливих верств населення** відносяться індивіди або соціальні групи, для яких існує найбільша за інших ймовірність потерпання від соціальних збитків під руйнуючим впливом економічних, екологічних, техногенних та інших чинників сучасного життя.

До *соціально-вразливих категорій населення*, які потребують термінової змістовної державної допомоги, належать: молодь, пенсіонери, інваліди, діти-сиріти, сім'ї з дітьми, безробітні, малозабезпечене населення, постраждалі в результаті Чорнобильської аварії, бездомні люди, особи, залежні від алкоголю та наркотиків, правопорушники та ін.

Із застосуванням сучасних методик та пропозицій щодо покращення якості життя згаданої групи осіб, соціальний захист вразливих верств населення здійснюється в Україні шляхом використання таких *форм і заходів*:

своєчасних виплат пенсій за віком, з інвалідності, в разі втрати годувальника, за вислугу років, за особливі заслуги перед Україною, низки соціальних пенсій;

виплат державних допомог, до яких належать трудові допомоги, соціальні допомоги, допомога тим, хто доглядає психічно хворих; допомоги при малозабезпеченості;

механізму функціонування виплат адресної соціальної допомоги, яка включає житлово-комунальні субсидії; адресну допомога малозабезпеченим сім'ям;

постійне стаціонарне соціальне обслуговування непрацездатних та обслуговування на дому тощо;

розрахунок та надання пільг ветеранам війни, інвалідам, особам, які мають особливі заслуги перед Україною.

Згідно зі Стратегією національної модернізації "Україна 2020", створеної Кабінетом Міністрів України, вказані такі "найочікуваніші результати державної соціальної політики щодо захисту цих категорій громадян", до яких належать:

повноцінна адресна підтримка соціально вразливих верств населення;

контролювання коливань рівня добробуту соціально вразливих верств населення;

розробка дій щодо підвищення ефективності функціонування системи загальнообов'язкового державного соціального страхування;

стале забезпечення належного рівня соціального захисту населення;

модернізоване за рахунок використання прогресивного міжнародного досвіду забезпечення стабільного функціонування пенсійної системи;

зважені дії державних соціальних органів щодо поступового запровадження накопичувальної системи пенсійного страхування, розвиток недержавного пенсійного забезпечення;

обґрунтоване реформування сфери надання соціальних послуг та соціального захисту населення;

планування та вдосконалення аналізу ефективності державної підтримки вразливих верств населення, дії щодо зменшення рівня бідності та подолання проблеми соціальної вразливості.

Основні заходи Стратегії в цьому напрямі такі:

активна співпраця державної служби зайнятості з роботодавцями та інвалідами, які знаходяться в пошуку місця роботи, щодо оперативного працевлаштування інвалідів на підприємствах згідно з нормативів робочих місць;

затвердження Європейського кодексу соціального забезпечення, Конвенції Міжнародної організації праці № 102 "Про мінімальні норми

соціального забезпечення", Конвенції Міжнародної організації праці № 117 "Про основні цілі та норми соціальної політики";

дослідження, розробка та впровадження у сферу соціальних послуг вагомих показників якості;

надання законодавчо встановленого права недержавним суб'єктам на ефективне провадження діяльності у сфері надання соціальних послуг;

забезпечення постійного доступу до отримання соціальних послуг за місцем проживання;

забезпечення проведення функціонального аналізу якості надання послуг органів праці та соціального захисту населення з метою удосконалення існуючої структури регулювання системи соціальних послуг;

виконання плану невідкладних заходів щодо розв'язання проблем соціального захисту осіб з особливими потребами та забезпечення захисту їх прав;

постачання, виготовлення та видача технічних та медичних засобів реабілітації всім особам з особливими потребами;

функціональне забезпечення реалізації та моніторингу дотримання програм створення сприятливого безпечного середовища для осіб з обмеженими фізичними можливостями;

створення та оптимізація мережі закладів соціального захисту для потребуючих допомоги бездомних громадян та організацій соціальної адаптації осіб, яких звільнили з місць позбавлення волі;

забезпечення соціальної адаптації осіб, які відбували покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк відповідно до прийнятої концепції.

Молодіжна політика в Україні є пріоритетним напрямом діяльності держави. Її засади й принципи сформульовано в Декларації "Про засади державної молодіжної політики в Україні" від 15 грудня 1992 року, яка стала основою для подальшого розвитку державної молодіжної політики, базою практичної діяльності органів державної влади й місцевого самоврядування.

Державна молодіжна політика ставить за мету створення соціально-економічних, політичних, організаційних, правових умов і гарантій для життєвого самовизначення, інтелектуального, морального, фізичного розвитку молоді, реалізації її творчого потенціалу як у власних інтересах, так і в інтересах України.

Основними завданнями державної молодіжної політики є: вивчення становища молоді, створення необхідних умов для зміцнення правових і матеріальних гарантій щодо здійснення прав і свобод молодих громадян, діяльності молодіжних організацій з метою повноцінного соціального становлення й розвитку молоді; допомога молодим людям у реалізації і самореалізації їх творчих можливостей та ініціатив; широке залучення юнаків і дівчат до активної участі в національно-культурному відродженні українського народу, формуванні його свідомості, розвитку традицій і національно-етнічних особливостей тощо.

Державна молодіжна політика поширюється на громадян України віком від 15 до 28 років незалежно від походження, соціального й майнового стану, расової і національної належності, статі, освіти, ставлення до релігії, роду та характеру занять і здійснюється через органи державної виконавчої влади, установи, соціальні інститути та об'єднання молодих громадян.

Державну молодіжну політику в Україні щодо освіти, соціально-політичної, економічної сфер, розвитку духовного, культурного, фізичного потенціалу молоді та функціонування молодіжних організацій визначає законодавство України.

Закон *"Про державну допомогу сім'ям з дітьми"* від 21 листопада 1992 року у редакції закону від 22 березня 2001 року встановлює гарантований державою рівень матеріальної підтримки сімей з дітьми шляхом надання державної допомоги з урахуванням складу сім'ї, її доходів, віку, стану здоров'я дітей тощо. Передбачена законом державна допомога спрямовується на соціальний захист сімей з дітьми.

Сім'єю з дітьми при цьому вважається поєднане родинними зв'язками та зобов'язаннями щодо утримання коло осіб, у якому виховуються рідні, усиновлені діти, а також діти, над якими встановлено опіку та піклування.

Згідно з законом призначаються такі види державної допомоги:

допомога по вагітності та пологах;

одноразова допомога при народженні дитини;

допомога по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку;

допомога на дітей, які перебувають під опікою чи піклуванням;

допомога малозабезпеченим сім'ям з дітьми.

Державна допомога по вагітності та пологах, а також допомога по тимчасовій непрацездатності у зв'язку з доглядом за хворою дитиною обчислюється у процентах до розміру заробітку.

Одноразова допомога при народженні дитини обчислюється у кратному співвідношенні до розміру мінімальної заробітної плати.

Усі види державної допомоги сім'ям з дітьми, крім допомоги у зв'язку з вагітністю та пологами жінки, призначають і виплачують органи соціального захисту населення за місцем проживання батьків (усиновителів, опікуна, піклувальника).

8.4. Державна підтримка сімей з низькими доходами

Згідно з Законом України від 15.07.1999 р. № 966-XIV "Про прожитковий мінімум", **прожитковий мінімум** – це вартісна величина набору продуктів харчування, а також мінімального набору непродовольчих товарів та мінімального набору послуг, які необхідні для нормального функціонування організму людини для задоволення основних соціальних та культурних потреб особистості.

Соціальна нерівність – це міра нерівномірного розподілу матеріальних і духовних благ у суспільстві, статусів і влади, а також у життєвому стані різних суспільних груп. Фактичний рівень індивідуального добробуту й доходів у будь-якому суспільстві нерівний.

Існують декілька поглядів на причини бідності.

Бідність – результат нерівних соціально-економічних умов, які визначаються поганим харчуванням, несприятливим оточенням, низьким рівнем викладання в школах, які відвідують діти бідних, дискримінацією при працевлаштуванні та іншими чинниками. Такий погляд вимагає або підтримку, або коригування умов, які породжують бідність.

Бідність також можна визначити як наслідок поганого пристосування індивідів до умов соціального життя, тобто поведінки, яка залежить від самої людини і яку вона сама ж може змінити. Такий погляд вимагає від влади згорнути соціальні програми підтримки людей з низькими доходами.

За інформацією українського відділення ООН, за межею прожиткового мінімуму (тотальної бідності) в Україні проживає 15,2 % населення. При цьому, в період з 2010 по 2011 рік рівень абсолютної бідності скоротився на 3,3 %.

Так, рівень абсолютної бідності (за межею прожиткового мінімуму) зменшився з 18,5 % за 9 місяців 2010 року до 15,2 % за 9 місяців 2011 року. Це означає, що майже 1,5 мільйона осіб вийшли зі стану бідності, і вартість їх середньодушового споживання перевищила розмір прожиткового мінімуму. Найбільш точним показником рівня життя домогосподарств вважається їх сукупні витрати. За міжнародним критерієм показником бідності для країн східної Європи, зокрема для України, вважаються сукупні добові витрати менше \$4,3 за паритетом купівельної спроможності.

За діючим курсом долара на 1 січня 2012 – 7,99 грн/\$1 США, фактичні середньодобові витрати домогосподарства в Україні склали \$12,77. При цьому середньодобові витрати на одного члена домогосподарства сукупні витрати становили \$4,93 на місяць (\$5,53 у III кварталі), у міських домогосподарствах – \$5,47 (\$5,94), у сільських – \$3,85 (\$4,73). Що у свою чергу свідчить про погіршення рівня життя пересічних українців, особливо у сільській місцевості.

Аналіз розподілу населення та домогосподарств за рівнем середньодушових загальних доходів за 2011 рік показує, що рівень бідності у 2011 році дещо зменшився по відношенню до 2010 року. Але в країні бідним можна вважати майже кожного четвертого жителя [38, с. 112].

Малозабезпеченість – це неспроможність особи чи сім'ї з огляду на об'єктивні чинники забезпечити середньомісячний сукупний дохід на рівні прожиткового мінімуму. У законодавстві зустрічається термін "малозабезпечена сім'я". Такою називають сім'ю, яка з поважних або незалежних від неї причин має середньомісячний сукупний дохід, нижчий від прожиткового мінімуму для сім'ї.

Середньомісячний сукупний дохід сім'ї – це обчислений у середньому за місяць дохід усіх членів сім'ї з усіх джерел надходжень протягом шести місяців, що передують місяцю звернення за призначенням державної соціальної допомоги.

Щодо причин бідності в Україні, то наша бідність знаходиться між розрахунками та політикою. Розбалансування економічних, соціальних та політичних чинників в Україні призвели до того, що виник цілий ряд працездатних людей, які готові працювати, але не можуть заробити достатню кількість коштів для утримання сім'ї.

Таким чином, причини української бідності полягають насамперед у повільній адаптації національної економіки до ринкових умов, не

конкурентоспроможності низки галузей і виробництв, превалюванні низькооплачуваних робочих місць.

Доцільно виділити шляхи подолання наслідків бідності в Україні та запобігання їй збільшенню:

1. Підвищення в грошових доходах населення частки оплати праці.
2. Застосування механізму соціального партнерства: профспілки разом з роботодавцями та урядом мають прийняти і затвердити Єдину методику встановлення норм і нормативів праці на підприємстві.
3. Сприяння розвитку інноваційних технологій, наприклад, шляхом встановлення нульової ставки податку для відповідних підприємств.
4. Забезпечення економічного зростання, в тому числі за рахунок впровадження інформаційно-комунікаційних технологій.
5. Сприяння формуванню середнього класу як основної соціальної групи.
6. Сприяння скороченню низькооплачуваної зайнятості, збільшенню кількості високооплачуваних і захищених робочих місць.
7. Створювання умов щодо отримання якісної освіти для обдарованих дітей.
8. Забезпечення зростання рівня доходів громадян випереджуючими темпами порівняно з інфляцією, яке б дало можливість підвищити платоспроможний попит населення.
9. Упровадження в практику соціального управління системи соціальних стандартів з позиції нормальної життєдіяльності людини.
10. Реформування системи соціального захисту в напрямі посилення адресної державної соціальної допомоги для підтримки вразливих груп населення.
11. Прийняття дієвих заходів для виведення економіки із тіні, що сприятиме поповненню місцевих і державного бюджету і можливості збільшення ресурсів для підтримки найбільш вразливих груп населення.

При розробці стратегії подолання бідності обов'язково враховувати регіональні особливості рівня та глибини бідності. Для цього необхідно: більш точно визначення доходів від підсобного господарства; спрощення методики розрахунку прожиткового мінімуму на регіональному рівні; визначення межі бідності окремо для великих, малих міст, сільської місцевості; дооцінка тіньових доходів на регіональному рівні, населення яких отримує додаткову ренту від свого місцезнаходження; проведення оцінки нерухомого майна як потенційного джерела доходів у великих містах при взятті на облік по бідності.

Нині в Україні склались дві основні форми соціального захисту населення, що фінансується з коштів державного бюджету:

система соціальної допомоги громадянам і сім'ям з низькими доходами;

система пільг і компенсацій, які надаються в межах великих соціально-демографічних груп за професійною та статусною ознаками.

При цьому більшість практиків та науковців нині критикують систему надання пільг і надають перевагу розвитку адресної допомоги на основі перевірки доходів.

Однак система підтримки сімей з низьким рівнем доходів є неефективною, коли не виключає з числа отримувачів допомоги працюючих, пенсіонерів та зареєстрованих безробітних. Для цього державі необхідно переорієнтувати зусилля на забезпечення основних соціальних гарантій – мінімальних розмірів заробітної плати, пенсії та допомоги по безробіттю, приділити основну увагу забезпеченню гарантій у сфері оплати праці та зайнятості, які будуть виконувати функцію профілактики бідності, аніж розвивати мережу прямої допомоги бідним – так звану адресну соціальну допомогу, що вимагає перевірки доходів.

8.5. Пенсійне страхування і недержавні пенсійні фонди

Матеріальне забезпечення громадян країни в старості, в разі постійної втрати працездатності, втрати годувальника – найголовніше завдання держави в сфері соціального забезпечення, яке здійснюється шляхом призначення виплати пенсій. В Україні нараховується майже 14 мільйонів пенсіонерів (на 1 січня 2012 року 13,757 млн осіб), до яких відносяться різні категорії громадян, зокрема ті, які досягли пенсійного віку, інвалідів, дітей-інвалідів, осіб, що втратили годувальника, громадян, що постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, військово-вослужбовців тощо.

Пенсія (від лат. "*pensio*" – платіж) – це державна виплата, яка надається з пенсійного фонду для матеріального забезпечення непрацездатних громадян у зв'язку із їхньою минулою трудовою чи іншою суспільно корисною діяльністю в розмірах, як правило, зіставних з минулим заробітком пенсіонера.

Види пенсій, що їх отримують громадяни України в існуючій на сьогодні солідарній системі, визначаються Законом України "Про пенсійне забезпечення". Пенсії, що виплачуються державою громадянам

України відповідно до Закону, підрозділяються на **трудові** (за віком, за вислугу років або професійні, по інвалідності, в разі втрати годувальника або страхові) і **соціальні**.

Пенсії за віком призначаються довічно, незалежно від стану здоров'я та за двох умов: досягнення конкретного віку; наявності на цей час необхідного стажу.

Пенсії по інвалідності призначаються у випадку настання інвалідності, внаслідок якої настала повна або часткова втрата працездатності з причин: трудового каліцтва чи професійного захворювання; загального захворювання (у тому числі каліцтва, не пов'язаного з роботою). Такі пенсії призначаються на весь період інвалідності, а чоловікам у віці старше 60 років і жінкам старше 55 років – довічно.

Пенсії в разі втрати годувальника – це така пенсія, яку встановлюють непрацездатним членам сім'ї в разі смерті їхнього годувальника. Під терміном "**втрата годувальника**" розуміють смерть годувальника, його безвісну відсутність чи пропажу безвісти.

Згідно з Законом України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" 1058-15 від 09.12.2012 р. система пенсійного забезпечення в Україні складається з трьох рівнів.

Перший рівень – солідарна система загальнообов'язкового державного пенсійного страхування (далі – солідарна система), що базується на засадах солідарності і субсидування та здійснення виплати пенсій і надання соціальних послуг за рахунок коштів Пенсійного фонду на умовах та в порядку, передбачених законом.

Другий рівень – накопичувальна система загальнообов'язкового державного пенсійного страхування (далі – накопичувальна система пенсійного страхування), що базується на засадах накопичення коштів застрахованих осіб у Накопичувальному фонді або у відповідних недержавних пенсійних фондах – суб'єктах другого рівня системи пенсійного забезпечення та здійснення фінансування витрат на оплату договорів страхування довічних пенсій і одноразових виплат на умовах та в порядку, передбачених законом.

Третій рівень – система недержавного пенсійного забезпечення, що базується на засадах добровільної участі громадян, роботодавців та їх об'єднань у формуванні пенсійних накопичень з метою отримання громадянами пенсійних виплат на умовах та в порядку, передбачених законодавством про недержавне пенсійне забезпечення.

Перший та другий рівні системи пенсійного забезпечення в Україні становлять систему загальнообов'язкового державного пенсійного страхування. Другий та третій рівні системи пенсійного забезпечення в Україні становлять систему накопичувального пенсійного забезпечення.

Джерелами державного пенсійного забезпечення в Україні є Пенсійний фонд України, інші соціальні, благодійні та страхові фонди, а також бюджетні кошти. Однак, незважаючи на таку кількість джерел, коштів у державі для достатнього пенсійного забезпечення хронічно не вистачає, а потреба у додаткових джерелах має тенденцію до зростання.

Основними завданнями Пенсійного фонду України є:

участь у формуванні та реалізації державної політики у сфері пенсійного забезпечення та соціального страхування;

забезпечення збирання та акумулювання коштів, призначених для пенсійного забезпечення, повного і своєчасного фінансування витрат на виплату пенсій, допомоги на поховання та інших соціальних виплат, що здійснюються з коштів Пенсійного фонду України;

ефективне використання коштів Пенсійного фонду України, здійснення в межах своєї компетенції контрольних функцій, удосконалення методів фінансового планування, звітності та системи контролю за витрачанням коштів Пенсійного фонду України.

Базове законодавство в цій сфері – Закон України від 08.07.2011 р. № 3668-VI "Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи", Закон України від 09.07.2003 № 1058-IV "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування", Закон України від 09.07.2003 № 1057-IV "Про недержавне пенсійне забезпечення".

Закон України "Про недержавне пенсійне забезпечення" визначив правові, економічні та організаційні засади недержавного пенсійного забезпечення в Україні та врегулював правовідносини, пов'язані з цим видом діяльності.

Згідно з цим Законом **система недержавного пенсійного забезпечення** – це складова частина системи накопичувального пенсійного забезпечення, яка ґрунтується на засадах добровільної участі фізичних та юридичних осіб, окрім випадків, передбачених законами, у формуванні пенсійних накопичень з метою отримання учасниками недержавного пенсійного забезпечення додаткових до загальнообов'язко-

вого державного пенсійного страхування пенсійних виплат. Недержавні пенсійні фонди створюються на підставі рішення засновників та не мають на меті одержання прибутку для його подальшого розподілу між засновниками.

З метою реформування пенсійної системи України Законом "Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи" від 8 липня 2011 року № 3668 внесено зміни до законодавчих актів щодо пенсійного забезпечення.

Висновки

Цілісна система соціального захисту не склалася передусім через низький рівень доходів більшості громадян та методологічні помилки формування схем соціальної допомоги та пільг. Нинішня система пільг та соціальної допомоги фактично спрямована на компенсацію наслідків за невиконання основних соціальних гарантій – заробітної плати та пенсій, тобто основних видів доходу громадян, на подолання бідності серед працюючих громадян.

Державна політика щодо запровадження державних соціальних гарантій в Україні не створила надійну систему соціальної безпеки людини. Останнім часом уявлення щодо змісту та напрямів соціальних реформ істотно не змінилися. Обґрунтований в програмах курс на соціальні перетворення (перехід до технологій "адресності" соціального захисту населення), перелік та обсяг соціальних гарантій (за незначного збільшення відповідних ресурсів) залишаються практично незмінними, що посилює гостроту проблем розподілу відповідальності за виконання цих зобов'язань та структурування їх фінансового забезпечення, залишаються нерозв'язаними низка соціальних проблем.

Запитання для самоконтролю

1. Поясніть мету, функції та складові соціального захисту.
2. Охарактеризуйте основні засади соціального захисту.
3. Наскільки важливе державне соціальне страхування як складова частина соціального захисту? Відповідь обґрунтуйте.
4. Які вам відомі види державного соціального страхування?

5. Проаналізуйте становлення, етапи розвитку й особливості функціонування державного соціального страхування в Україні.

6. Яким чином в Україні здійснюється державне соціальне страхування на випадок безробіття?

7. Наведіть приклади та визначення видів матеріального забезпечення та соціальних послуг у державному соціальному страхуванні на випадок безробіття.

8. У якій сфері найчастіше використовується економічна категорія "страховий ризик"? Наведіть приклади.

9. Чи є перспективи розвитку державного соціального страхування в нашій країні?

10. Як, на вашу думку, можна вдосконалити критерії призначення пенсій громадянам? Чому потрібна така інновація?

Словник основних термінів

Соціальне страхування, яке є одним із базових інститутів системи соціального захисту – це система правових, економічних та організаційних заходів, метою яких є компенсація окремих видів соціальних ризиків.

Соціальний ризик – це визначена законодавчо ймовірність суттєвого зниження матеріальної забезпеченості в результаті втрати заробітної плати або трудового доходу з об'єктивних, соціально важливих причин, а також необхідності додаткових витрат.

До **соціально вразливих верств населення** відносяться індивіди або соціальні групи, для яких існує найбільша за інших ймовірність потерпання від соціальних збитків під руйнуючим впливом економічних, екологічних, техногенних та інших чинників сучасного життя.

Прожитковий мінімум – це вартісна величина набору продуктів харчування, а також мінімального набору непродовольчих товарів та мінімального набору послуг, які необхідні для нормального функціонування організму людини для задоволення основних соціальних та культурних потреб особистості.

Соціальна нерівність – це міра нерівномірного розподілу матеріальних і духовних благ у суспільстві, статусів і влади, а також у життєвому стані різних суспільних груп.

Малозабезпеченість – це неспроможність особи чи сім'ї з огляду на об'єктивні чинники забезпечити середньомісячний сукупний дохід на рівні прожиткового мінімуму.

Середньомісячний сукупний дохід сім'ї – це обчислений у середньому за місяць дохід усіх членів сім'ї з усіх джерел надходжень протягом шести місяців, що передують місяцю звернення за призначенням державної соціальної допомоги.

Практичні завдання

Тести

Оберіть єдину правильну відповідь.

1. Які з перелічених визначень не відносяться до соціальних гарантій:

- а) індексація доходів;
- б) середня заробітна плата;
- в) мінімальний розмір заробітної плати;
- г) мінімальний розмір пенсії.

2. Яка з перелічених виплат не відноситься до соціального страхування:

- а) пенсія;
- б) стипендія;
- в) допомога на випадок безробіття;
- г) допомога у зв'язку із тимчасовою втратою працездатності.

3. Встановлені законами мінімальні розміри оплати праці, доходів громадян, пенсійного забезпечення, соціальної допомоги, розміри інших видів соціальних виплат, що забезпечують рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму – це:

- а) соціальні стандарти;
- б) соціальні норми і нормативи;
- в) соціальні гарантії;
- г) соціальні пільги.

4. Соціальний захист не здійснюється в такій організаційно-правовій формі, як:

- а) індивідуальна відповідальність працедавців;
- б) страхування, соціальне страхування;

- в) адресна соціальна допомога;
- г) соціальна корекція.

5. До цілей соціального захисту в Україні належить:

- а) забезпечення рівня життя працездатного населення не нижче прожиткового мінімуму, встановленого державою;
- б) захист населення від природних катаклізмів;
- в) протидія соціальному напруженню в суспільстві, що може бути зумовлене майновою, етнічною, релігійною чи іншою нерівністю;
- г) запобігання розповсюдженню інформації, яка може становити загрозу рівновазі у суспільстві.

6. Право українських громадян на соціальний захист гарантується:

- а) загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням;
- б) добровільним соціальним страхуванням;
- в) індивідуальним та груповим добровільним соціальним страхуванням;
- г) корпоративним соціальним страхуванням.

7. Перерозподіл прибутків згідно з принципом соціальної солідарності здійснюється:

- а) між найбагатшими й найбіднішими соціальними групами;
- б) безпосередньо між застрахованими суб'єктами;
- в) між застрахованими й незастрахованими учасниками системи соціального захисту;
- г) усі відповіді правильні.

8. Згідно з принципом соціального страхування, фінансування механізмів соціального захисту здійснюється за рахунок:

- а) виплати соціальних видатків з податкових надходжень до бюджету;
- б) страхових внесків членів недержавних інвестиційних фондів, які при настанні страхового випадку отримують страхові виплати;
- в) страхових внесків членів страхового об'єднання, які при настанні страхового випадку отримують страхові виплати;
- г) усі відповіді правильні.

9. Розмір прожиткового мінімуму на одну особу розраховується спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади в галузі праці та соціальної політики:

- а) щоденно;
- б) щомісячно;

в) щоквартально;

г) щорічно.

10. Усі системи соціального захисту функціонують на основі єдиних принципів:

а) соціального страхування, соціального забезпечення, допомоги, соціальної солідарності;

б) соціальної стандартизації, соціального прогнозування, допомоги, соціальної солідарності;

в) соціальної страхування, соціального забезпечення, допомоги, соціальної опіки;

г) соціальної еквівалентності, соціального перерозподілу, допомоги.

Виконайте завдання

Завдання 8.1. Пані Хмельницька звернулась до органів прокуратури про захист її права на соціальну допомогу. Вона пояснила, що є інвалідом 2 групи та їй виплачується соціальна допомога менше прожиткового мінімуму. Які повноваження мають органи прокуратури щодо захисту соціальних прав особи?

Завдання 8.2. Пані Тимошук отримала каліцтво, будучи у стані вагітності. У зв'язку із цією ситуацією її син народився з вадами здоров'я та отримав інвалідність. Чи можна вважати пані Тимошук та її сина застрахованими у системі соціального страхування? Відповідь обґрунтуйте.

Завдання 8.3. Пані Іванова є постраждалою від наслідків Чорнобильської катастрофи 2 категорії, стаж роботи 15 років та вік 50 років. Чи має ця особа право на пенсію за віком на пільгових умовах. Відповідь обґрунтуйте відповідно до існуючого в Україні законодавства.

Висновки

На основі аналізу сучасних тенденцій розвитку, в найближчому майбутньому пріоритет все ж таки буде надано соціально орієнтованій і соціально-справедливій економіці, яка базується на високому рівні розвитку продуктивних сил, технологічній революції, змішаній економіці, що, в свою чергу, характеризується існуванням різних форм власності, укладів, форм господарювання.

На новому якісному етапі будуть розвиватися інтеграційні процеси та сприятливі умови щодо ефективного використання матеріальних і трудових ресурсів. Це, в свою чергу, впливатиме на подальший якісний розвиток продуктивних сил, водночас підвищуючи їх вагому значимість в процесі виробництва.

У сучасних умовах розвитку, коли головною характеристикою розвиненого суспільства стає його соціальна спрямованість, особливу увагу доцільно приділити не тільки матеріальним джерелам, які забезпечують добробут, а й втіленню в економічні процеси програми дій держави щодо сприяння підвищення рівня добробуту населення.

Для регулювання економіки і соціальних процесів держава використовує багато різних напрямів, одним з яких і є підвищення рівня та покращення якості життя населення.

Підвищення добробуту в Україні завжди було актуальним завданням держави як у період світової фінансової кризи, так і в поточному часі, коли темпи зростання уповільнюються. Але виконання цього завдання доки не приносить якісних результатів, що зумовлює необхідність подальшої розробки шляхів стимулювання росту добробуту, що, в свою чергу, має сприяти економічному зростанню в нашій країні.

Отже, рівень добробуту як одна з найважливіших характеристик умов життєдіяльності населення, потребує вдосконалення у сучасних умовах. Завдання державної політики щодо підвищення добробуту є вдосконалення принципів розподілу та перерозподілу доходів у державі, соціальної політики тощо; посилення контролю за виконанням державних програм сприяння захисту найбільш вразливих верств населення.

Використана література

1. Айвазян С. А. К вопросам измерения синтетических категорий качества жизни населения / С. А. Айвазян // Экономика и математические методы. – 2003. – № 2. – С. 33–53.
2. Амосов О. Ю. Економіка підприємства : навч. посібн. для самостійного вивчення дисципліни / О. Ю. Амосов, М. А. Латинін. – Х. : Вид. ХарPI НАДУ "Магістр", 2008. – 168 с.
3. Базилевич В. Д. Макроекономіка : підручник / за ред. В. Д. Базилевича. – К. : Знання, 2008. – 743 с.
4. Бартенев С. А. История экономических учений в вопросах и ответах : учебн.-метод. пособ. / С. А. Бартенев. – М. : Юристь, 1998. – 192 с.
5. Бережная Н. И. Политическая экономия в структурно-логических схемах / Н. И. Бережная. – Х. : ИД "ИНЖЭК", 2008. – 288 с.
6. Вечканов Г. С. Макроэкономика : учебн. пособ. / Г. С. Вечканов, Г. Р. Вечканова. – СПб. : Изд. "Питер", 2008. – 240 с.
7. Воронкова В. Г. Соціально-економічне прогнозування : навч. посібн. / В. Г. Воронкова. – К. : ВД "Професіонал", 2004. – 288 с.
8. Грiшнова О. А. Економіка праці та соціально-трудові відносини : підручник / О. А. Грiшнова. – К. : Знання, 2009. – 390 с.
9. Дмитриченко Л. И. Экономическая теория (политическая экономия) : учебн. пособ. / Л. И. Дмитриченко, Л. А. Дмитриченко, А. Н. Химченко. – Донецк : Каштан, 2009. – 296 с.
10. Довбняк Т. Ф. Циклічність української економіки в 2000 – 2008 роках / Т. Ф. Довбняк // Актуальні проблеми економіки. – 2009. – № 1. – С. 65–72.
11. Історія економіки та економічної думки : навч. посібн. / за заг. ред. канд. екон. наук, доцента В. М. Філатова. – Х. : Вид. ХНЕУ, 2010. – 316 с.
12. Кизим Н. А. Качество жизни населения и конкурентоспособность Украины стран ЕС : монография / Н. А. Кизим, В. М. Горбатов ; Институт проблем развития общества. – Х. : ИНЖЕК, 2005. – 162 с.
13. Кліменко О. М. Макроекономіка : навч. посібн. для самостійного вивчення дисципліни / О. М. Кліменко, О. М. Крюкова, М. С. Бріль. – Х. : Вид. ХНЕУ, 2012. – 136 с.
14. Ковалев И. Н. История экономики и экономических учений / И. Н. Ковалев. – Ростов н/Д : Феникс, 2000. – 452 с.
15. Копейчиков В. В. Правознавство : підручник / В. В. Копейчиков ; під ред. В. В. Копейчикова, А. М. Колодія. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 748 с.

16. Крылов А. А. Психология : учебник / А. А. Крылов. – 2-е изд. – М. : Проспект, 2005. – 752 с.
17. Маслоу А. Мотивация и личность / А. Маслоу. – 3-е изд. – СПб. : Питер, 2008. – 352 с.
18. Модернізація України – наш стратегічний вибір: Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради. – К. : НІСД, 2011. – 432 с.
19. Мэнкью Н. Г. Принципы макроэкономики : учебник для вузов / Н. Г. Мэнкью. – 4-е изд. – СПб. : Питер, 2010. – 576 с.
20. Національна економіка : навч. посібн. / Н. І. Бережна, М. С. Бріль, Л. В. Єфремова та ін. ; за заг. ред. канд. екон. наук, доцента В. М. Філатова. – Х. : Вид. ХНЕУ, 2010. – 200 с.
21. Нуреев Р. М. Экономика развития: модели становления рыночной экономики : учебн. пособ. / Р. М. Нуреев. – М. : ИНФРА-М, 2001. – 240 с.
22. Олейник А. Н. Институциональная экономика : учебн. пособ. / А. Н. Олейник. – М. : ИНФРА-М, 2002. – 416 с.
23. Пашута М. Т. Прогнозування та програмування економічного і соціального розвитку : навч. посібн. / М. Т. Пашута. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – 408 с.
24. Перехідна економіка : підручник / В. М. Геєць, Є. Г. Панченко, Е. М. Лібанова та ін. ; за ред. В. М. Гейця. – К. : Вища школа, 2003. – 591 с.
25. Пилипенко С. М. Економіка праці : навч. посібн. / С. М. Пилипенко, А. А. Пилипенко. – Х. : Вид. ХДЕУ, 2001. – 228 с.
26. Политика доходов и качество жизни населения / под. ред. Н. А. Горелова. – СПб. : Питер, 2003. – 653 с.
27. Политическая культура населения Украины. Результаты социологических исследований / Е. Головаха, Н. Панина, Ю. Пахомов и др. – К. : Наукова думка, 1993. – 136 с.
28. Пономаренко В. С. Рівень і якість життя населення України : монографія / В. С. Пономаренко, М. О. Кизим, Ф. М. Узунов. – Х. : ВД "ІНЖЕК", 2003. – 226 с.
29. Практикум з навчальної дисципліни "Макроекономіка" для студентів всіх спеціальностей усіх форм навчання / укл. О. М. Крюкова, О. М. Кліменко, М. С. Бріль та ін. – Х. : Вид. ХНЕУ, 2010. – 108 с.
30. Про Державний бюджет України на 2013 рік : Закон України від 06.12.2012 р. № 5515-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T125515.html.

31. Про колективні договори і угоди : Закон України від 01.07.93 р. № 3356-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3356-12?test=NOaMfL2dtr58I7B6ZiP/k3VNHdIXssFggkRbl1c>.
32. Про соціальні послуги : Закон України від 19.06.2003 р. № 966-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/966-15?test=Up9Mf3o6frtCI7B2ZiP/k3VNHdIXssFggkRbl1c>.
33. Програма – "Україна – 2010" Київ 1999 р. Розпорядження Президента України від 26 лютого 1998 року № 43 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ua.convdocs.org/download/docs-1806/1806.doc>.
34. Рівень і якість життя населення : монографія / під заг. ред. Є. П. Кушнарьова. – Х. : ВД "ИНЖЕК", 2004. – 272 с.
35. Садова У. Факторний аналіз життя населення в регіоні з пониженою місткістю ринку праці / У. Садова // Регіональна економіка. – 2005. – № 2. – С. 92–103.
36. Сотников В. И. Микроэкономика в структурно-логических схемах : учебн. пособ. / В. И. Сотников, Ю. В. Сотникова. – Х. : ИД "ИНЖЭК", 2004. – 252 с.
37. Статистический ежегодник Украины за 2009 год / Государственный комитет статистики Украины ; под ред. О. Г. Осауленко ; отв. за вып. Н. П. Павленко. – К. : Гос. предприятие "Информационно-аналитическое агентство", 2010. – 566 с.
38. Статистичний щорічник України за 2011 рік / Держкомстат України. – К. : Техніка 2011. – 125 с.
39. Столбов М. И. Современное состояние макроэкономики: некоторые вопросы методологии / М. И. Столбов // Экономика XXI века. – 2009. – № 11. – С. 103–110.
40. Сторчевой М. А. История теории благосостояния / М. А. Сторчевой // Экономический вестник Ростовского государственного университета. – 2007. – Т. 5. – № 4. – 378 с.
41. Стратегія "Україна 2020: Стратегія національної модернізації" [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.u-e-p.eu/our-activity/strategy/2011/september/strategya-ukrana-2020-strategya.html>.
42. Стратегія соціально-економічного розвитку Харківської області на період до 2011 року. – Х. : ВД "ИНЖЕК", 2003. – 204 с.
43. Українське суспільство 1992 – 2010. Соціологічний моніторинг / за ред. докт. екон. наук В. Ворони, докт. соц. наук М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2010. – 636 с.
44. Экономика : учебник / под ред. А. С. Булатова. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Юрист, 1999. – 896 с.

Зміст

Вступ	3
1. Теорія суспільного добробуту	7
1.1. Основні засади теорії економіки добробуту	7
1.2. Проблема рівномірного розподілу доходів у державі	11
1.3. Економічні потреби суспільства та блага, що їх задовольняють	16
Запитання для самоконтролю	20
Словник основних термінів	20
Практичні завдання	21
2. Особливості політики доходів та якість життя населення	23
2.1. Структура доходів населення	24
2.2. Бюджет споживача	28
2.3. Політика доходів населення	30
2.4. Державне регулювання доходів населення	
у різних країнах	33
Запитання для самоконтролю	36
Словник основних термінів	36
Практичні завдання	37
3. Рівень та якість життя населення України	39
3.1. Поняття рівня і якості життя населення	40
3.2. Система кількісних і якісних рівня життя населення	43
3.3. Теорія і практика оцінювання рівня та якості життя населення за кордоном	50
3.4. Програма підвищення рівня та покращення якості життя населення	53
Запитання для самоконтролю	55
Словник основних термінів	55
Практичні завдання	56
4. Трудові ресурси і зайнятість населення	59
4.1. Економічна природа трудових ресурсів	59
4.2. Фази відтворення та система балансів трудових ресурсів	61
4.3. Соціальна сутність зайнятості	64
4.4. Проблеми безробіття	67
Запитання для самоконтролю	70
Словник основних термінів	70
Практичні завдання	71

5. Соціальні умови життєдіяльності населення	74
5.1. Соціальні потреби людини та суспільства	75
5.2. Поняття соціальних умов життєдіяльності населення	78
5.3. Поняття "якість трудового життя" та основні напрями його вдосконалення	82
5.4. Фактори, які впливають на якість трудового життя	86
Запитання для самоконтролю	89
Словник основних термінів	89
Практичні завдання	90
6. Основні концепції розвитку заробітної плати	93
6.1. Економічна природа заробітної плати	93
6.2. Сутність та необхідність реформування заробітної плати	97
6.3. Принципи організації оплати і стимулювання праці	102
6.4. Формування фонду заробітної плати	105
Запитання для самоконтролю	110
Словник основних термінів	111
Практичні завдання	111
7. Соціальна політика	113
7.1. Соціальна політика як складова внутрішньої політики держави	114
7.2. Сутність соціальної політики. Її основні напрями	117
7.3. Кадрове забезпечення здійснення соціальної політики	120
7.4. Основні напрями розвитку соціальної політики в Україні	123
Запитання для самоконтролю	126
Словник основних термінів	126
Практичні завдання	127
8. Система соціального захисту населення	129
8.1. Необхідність соціального захисту в умовах ринкової економіки	130
8.2. Соціальний захист економічно активного населення	132
8.3. Форми захисту соціально-вразливих верств населення	134
8.4. Державна підтримка сімей з низькими доходами	138
8.5. Пенсійне страхування і недержавні пенсійні фонди	141
Запитання для самоконтролю	144
Словник основних термінів	145
Практичні завдання	146
Висновки	149
Використана література	150

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Степаненко Наталія Олексіївна
Степаненко Вікторія Олексіївна

ЕКОНОМІКА ДОБРОБУТУ

Навчальний посібник
для самостійного вивчення дисципліни

Відповідальний за випуск Попов О. Є.

Відповідальний редактор Сєдова Л. М.

Редактор Бутенко В. О.

Коректор Мартовицька-Максимова В. А.

План 2013 р. Поз. № 80-П.

Підп. до друку Формат 60 × 90 1/16. Папір MultiCopy. Друк Riso.

Ум.-друк. арк. 9,75. Обл.-вид. арк. 12,19. Тираж прим. Зам. №

Видавець і виготівник – видавництво ХНЕУ, 61166, м. Харків, пр. Леніна, 9а

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів видавничої справи

Дк № 481 від 13.06.2001 р.